

માબાપ થવું આકરું છે.

લે. સ્વ. ગિજુભાઈ

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર

પો. ઓ. નં. ૩૪ હરમારગઢ, ભાવનગર-૩૬૪ ૦૦૧

માબાપ થવું આકરું છે

લેખક
મિત્રુભાઈ

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર

પો. બો. નં. ૩૪ : ભાવનગર (સીરાબ્દ)

पहेली वार : अप्रिल १९३५

त्रीण वार : मार्च १९५६

पुनर्मुद्रण : अगस्त १९८३

३. १३/-

: प्रकाशक :

दीपककुमार शाह, संस्कार साहित्य मंदिर
पो. पो. नं. ३४, दरभारगढ, लावनगर

: मुद्रक :

राधेश्याम प्रिन्टिंग प्रेस, पो. ३४, लावनगर

પ્રસ્તાવ

માખાપ થવું આકરું છે.

૧-૪-૩૫
ભાવનગર

ગિજુભાઈ

બીજી આવૃત્તિનું નિવેદન

પ્રસ્તુત પુસ્તક મુ. સ્વ. શ્રી ગિજુભાઈના શિક્ષણવિષયક પુસ્તકોમાંનું એક છે. શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર બંધ થવાની સાથે જ કેટલાંએક પુસ્તકો અપ્રાપ્ય થઈ ગયાં તેમાંનું આ એક છે. હવે, અમે એવો વિચાર કર્યો છે કે મુ. સ્વ. શ્રી ગિજુભાઈનાં શિક્ષણવિષયક તથા શિક્ષકો તેમ જ માળાપોને ઉપયોગી એવાં બધાં પુસ્તકોનું ધીમેધીમે પુનર્મુદ્રણ કરવું.

જે જમાનામાં આ પુસ્તક લખાયું તેમાં અને આજના જમાનામાં બાળકો સાથે વર્તન કરવાની દૃષ્ટિમાં હજુ બહુ કાંઈ મોટો ફેર પડ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. શિક્ષણવિષયક ચર્ચાઓ ઘણી થતી હશે તેમ જ નવાં પુસ્તકો પણ લખાતાં હશે. પણ માળાપોને તેમનાં રોજિંદા જીવનવ્યવહારમાં બાળકો સાથે કામ પાડવા અંગેની સરળ અને સચોટ શૈલીમાં અપાયેલાં સૂચનોની પુસ્તિકાઓ હજી સુધી બહાર પડેલી જોઈ નથી.

માનસશાસ્ત્રની અધરી જડબાંતોડ પુસ્તિકાઓમાંથી સામાન્ય જનતા કશું સચોટ માર્ગદર્શન ન મેળવી શકે. બાળકની અનેકવિધ વર્તણૂકોની સાથે કામ પાડવાની બાબતમાં માળાપો પાસે સ્પષ્ટ અને મુદ્દાસરની સૂચનાઓ આપેલી પુસ્તિકાઓ હોવી જોઈએ; અને એમાં પણ પ્રસંગો, ભાષા અને લખાણની શૈલીમા લોકલોચ્ય અને હૃદયંગમ પદ્ધતિમાં રજૂ કરવાનું કામ મારી નામ્ર માન્યતા મુજબ મુ. સ્વ. શ્રી ગિજુભાઈ સિવાય બીજા કોઈએ કયું જાણ્યું નથી.

આજની આપણા દેશની સર્વતામુખી પુનર્રચનામાં આવાં પુસ્તકો જનસમાજને ખૂબ જ ઉપકારક થઈ શકે તેવી સ્પષ્ટ સમજણ સાથે આ પુસ્તક બહાર પાડવાની જરૂરિયાત જોઈ છે. આશા છે કે મારી આ ઇચ્છા પૂર્ણ થશે.

અ નુ ક્ર મ ળિ કા

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મારી સાથે કેમ નહિ ?	૧
૨	આપાને ક્યારે મળશું ?	૬
૩	અડધો દિવસ બગડ્યો !	૧૧
૪	સાચો બનાવ	૧૫
૫	એટલો બધો ક્યા કામમાં હતો ?	૧૮
૬	પણ એ મારું ક્યાં માને છે ?.... ..	૨૨
૭	એ તો રોયો નીંભરો છે	૨૪
૮	આનું તે કરવું શું ?... ..	૨૭
૯	હમણાં ગોળો ફેંડશે	૨૯
૧૦	માનતો નથી તે મરી જઈશ ?... ..	૩૧
૧૧	નહાવાની ના પાડી છે	૩૫
૧૨	લાગી જત	૪૦
૧૩	બાળકમાં અબ્રહ્મા	૪૨
૧૪	ટોકણી	૪૫
૧૫	અપાત્રી દે	૪૮
૧૬	તેડકાં બાળકો	૫૪
૧૭	વહેમનું શિક્ષણ	૫૮
૧૮	બાળકે બીકણ કેમ થાય છે	૬૨
૧૯	બૂખલપણું	૬૭
૨૦	કાકી ઘરમાં બોલાવે છે	૭૪

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૧	શામજીભાઈને ઘેર	૭૬
૨૨	તું સાંભળતી નથી	૮૨
૨૩	આપણી વાતો	૮૮
૨૪	છોકરાંઓને કાન છે	૯૧
૨૫	આપણા હુકમો	૯૫
૨૬	વાણીમાં અતિશયોક્તિ	૯૭
૨૭	આપણને બોલતાં આવડે છે ?	૯૯
૨૮	ખાનગી વાતો	૧૦૨
૨૯	બાળકનું દષ્ટિબિંદુ	૧૦૬
૩૦	બાળકોને શું ગમે છે ?	૧૦૯
૩૧	આગળ છુતાન	૧૧૧
૩૨	પહેલાં અને હમણાં	૧૧૪
૩૩	આને બદલે આ કરું	૧૧૭
૩૪	બચી	૧૨૦
૩૫	બાળકો અને મહેમાનો	૧૨૫
૩૬	ચંદ્રકાંત પિતા હતો	૧૩૧
૩૭	અમીદષ્ટિ	૧૩૩

[કુલ પૃષ્ઠ ૧૪૦+૮=૧૪૮]

મહાત્મા ગાંધીજી

માખાપ થવું આકરું છે

વિદ્યાર્થીઓ

૧૯૪૬

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓ

स्व. गिणुभाधनुं साहित्य

मोन्टेसोरी पद्धति
द्विवा स्वप्न
आ ते शी माथाइड ?
माभाप थवुं आकडूं छे
वार्तानुं शास्त्र
माभापोना प्रश्नो
नवा आचारो
भात्त डीडांगणो
प्रासंगिक मनन
शांत पणोमां
केम शीभववुं ?
यादो वांचीये

भेणववा माटे जणुवो
संस्कार साहित्य मंदिर
पो. पो. नं. ३४, लावनगर.

વાત કરતાં ગળનને કહ્યું : “ રમણલાલ ! આ તારાં છોકરાં તારી સાથે ઝટપટ વાતો કરે છે ને પૂછવું હોય તો પૂછે છે; તારી આસપાસ ફૂદે છે ને નાચે છે, ને તને આ બતાવે છે ને તે બતાવે છે. ને મારાં છોકરાં તો એવાં જરા યે નથી. નથી મારી સાથે છૂટથી બોલતાં કે નથી કંઈ સવાલો પૂછતાં; નથી તેઓ કહેતાં કે પોતે શું વાંચે છે કે શું લખે છે, ને રમે છે કે ભમે છે. આનું કારણ શું હશે ? ”

રમણલાલે કહ્યું : “ ખરું કારણ કયું હશે તે એમ પૂરા સહવાસ વિના કેમ કહેવાય ? પણ કંઈ જોઈ છું, જાણું છું તે ઉપરથી કહીશ. મને એમ લાગે છે કે એમાં છોકરાંઓનો વાંક નથી. વાંક કહીએ તો તારો છે. અને એક રીતે એ વાંક પણ અણસમજ કે અણઆવડત છે. ”

ગળનને કહે : “ કંઈ ? કહે જોઈએ ? ”

રમણલાલ : “ એ તારી છોકરાંઓ સાથે પહેલેથી ન ભળવાની ટેવ. તું જાણે અમલદાર. નોકર, ચાકર વગેરે ય તારાથી દૂર ને દૂર. ખીજા નીચેના અમલદારો પણ દૂર ને દૂર. તારો સ્વભાવ પણ અમલદારશાહી. આમ મોઢું ગંભીર રાખીને જોસી રહેવાનો. પણ છોકરાંઓને એવો સ્વભાવ નથી ગમતો; તેઓ એવા માણસથી દૂર ભાગે છે. ”

ગબનન : “ પણ એમ તો હું એમની સાથે બોલું છું; નિશાળના અને રમતના સવાલો પૂછું છું; વખતે કબ્રિયા થાય છે તો પતાવું છું. એમ કાંઈ સાવ અક્કડ થઈને બેસી નથી રહેતો. એમ તો હું એમનો બાપ છું, ને તે મારાં છોકરાં છે. ”

રમણલાલ : “ પણ એમ તો ખરું ના કે તું એમને પૂછે છે માત્ર ? તું એમનો ન્યાયાધીશ થાય છે માત્ર ? તું એમનો કાંઈ મિત્ર થોડો થાય છે ? ”

ગબનન : “ એટલે ? મિત્ર થવું એટલે ? એ બાપથી કેમ બની શકે ? ”

રમણલાલ : “ એમાં જ ખૂબી છે, ને ત્યાં જ બાળકોના અંતઃકરણની ચાવી છે. એ ચાવી હાથમાં આવી એટલે બધાં તાળાં ઊઘડે છે. પછી તો તેઓ આપણી પાછળ ફરવાનાં; નવા નવા સવાલો પૂછવાનાં; આપણી આગળ નાચવા-ફૂલવાનાં, અને કહીએ તે વેગે વેગે ને હોંશે હોંશે કરવાનાં. ”

ગબનન : “ પણ મિત્ર થવું શી રીતે ? ”

રમણલાલ : “ એ તને કહું. છોકરાંના મિત્ર તેમનાં કાર્યોમાં રસ લઈને થવાય. નિશાળે કેટલામો નંબર આવ્યો તે પૂછીને મિત્ર નથી થવાતું; પણ નિશાળમાં તેઓને કેવું ગમે છે, માસ્તર કેવા છે, તેને વિષે તેઓ શું ધારે છે, તેની ગમ્મત તેઓ કેમ ઉડાવે છે, એવું એવું બધું તેમની પાસેથી જ્યારે જાણવા બેસીએ ત્યારે તેઓ આપણી નજીક આવે છે. તેમને પોતાની શાળા વિષે ને ત્યાં ચાલતા કાર્ય વિષે કોઈકને કહેવાનું મન તો હોય જ છે; પણ કોઈ સાંભળનાર ન મળે એટલે પડચાં રહે છે. આપણે જરા કાન ધરીએ તો તેઓ આપણી પાસે પણ ખીલે છે. ”

ગજનન : “ ત્યારે એમ કરી જોઈશ. પણ આ એક જ બાબતમાં મિત્ર થઈ જવાય ? ”

રમણલાલ : “ ના; આ તો દાખલો આપ્યો. બાળકોના જીવનમાં નાનીમોટી અનેક બાબતો હોય છે; તેના વિષે આપણે ઘણી વાતો કરી શકીએ છીએ. બાળકોને ગમતું-અણ-ગમતું, શોભતું-અશોભતું, ભાવતું-નહિ ભાવતું, રૂપાળું-અરૂપાળું, એવું ઘણું હોય છે. તેના ઉપર તેઓના અભિ-પ્રાયો, પસંદગી-નાપસંદગીનાં કારણો વગેરે હોય છે. તે જાણવામાં આપણે રસ લઈએ, તેમનાં નાનાં સુખદુઃખો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખીએ, તેમની નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓની કદર કરીએ, તો તેઓ આપણને મિત્ર તરીકે અનુભવે છે; અને ત્યારે જ તેઓનું અંતઃકરણ કૌણે છે ને ઊઘડે છે. ”

ગજનન : “ વાત તો સાચી લાગે છે. તારો અનુભવ ઊંડો લાગે છે. ”

રમણલાલ : “ હા, છે તો અનુભવની જ વાત. એકબે મારા દાખલા તાજેતરના જ આપું. મારો દીકરો હમણાં સિદ્ધા-ઓ અને ટિકિટો એકઠી કરે છે. મને એ ખબર પડી કે તુરત જ હું તેને મદદ કરવા લાગ્યો છું. મારા મિત્રને મેં કાગળો લખી તેની ઓળખાણ કરાવી છે મારી પાસે જ્યારે જ્યારે નવી જાતની ટિકિટો આવે છે ત્યારે તેને માટે સાચવી રાખું છું. તેને મેં સ્ટેમ્પ કલેક્ટિંગ કેમ કરાય તેની કેટલીએક સૂચનાઓ કરી ત્યારે તે ખુશી ખુશી થઈ ગયો. મારી મદદ તેને બહુ ગમી છે; અને એક જોડ જોડા કે ટોપી લઈ દઉં છું ત્યારે ખુશી થાય છે તેના કરતાં એકબે સ્ટેમ્પથી તે વધુ પ્રસન્ન થાય છે. અમે સ્ટેમ્પ અને તેના દેશો વિષે વાતો કરવામાં ખૂબ રસ લઈએ છીએ. તે વખતે તે ખીલે છે; તેના

સ્વભાવની મને ત્યારે પરીક્ષા થાય છે; ને તે વખતે તે મને વધારે પૂજ્યભાવથી જુએ છે.”

ગજનન : “ તું તો ભારે કરે છે ! મારે આમ કરતાં શીખવું જોઈશે. ખરેખર, હું તો અમલદાર તે અમલદાર જ. મોઢવા જેમ બેસતાં અને રૂઆબ છાંટતાં આવડે, પણ છોકરાંઓના મિત્ર થતાં ન આવડે. મારે તે શીખવું પડશે.”

રમણલાલ : “ ન આવડે એવું કંઈ નથી. અને એમાં શીખવા જેવું કશું નથી. પણ આપણું ધ્યાન તે તરફ જવું જોઈએ. આ અમારા પાડોશમાં ત્રિવેણીબેન છે, એનામાં બાળકોના મિત્ર થવાની સુંદર આવડત છે. અને એમ કાંઈ બાળકો સાથે એ કાલાં કાઢતાં નથી. પોતે બાળકોના રસના વિષયેને સારી રીતે જાણે છે. પોતે સારું ભણેલાં છે ને પાંચમાં પુછાય પણ છે; પણ બાળકો સાથે બેસે છે ત્યારે બાળકોને જરાયે ભારે નથી લાગતાં. અને છતાં ખૂબ સારાં અને ઊંચાં લાગે છે. તેઓ તો ત્યાંથી વાત કરશે : ‘ તમને વડાં ભાવે કે નહિ ? કહો ત્યારે, આપણે કાલે કરશું ? દાળ કોણ વાટશે ? કોથમરી કોણ વીણશે ? તળવા કોણ બેસશે ? ’ ખીજી વાત કાઢશે : ‘ આ ચૂંદડીનો કસબ કિમતી છે ખરું ? અમે નાનાં હતાં ત્યારે ભૂરા રંગની ચૂંદડી પહેરતાં; તે વખતે ખાદી નહોતી મળતી, પણ અમે સૌ મિલતું કાપડ વાપરતાં. તારી ચૂંદડી ખાદીની લાગે છે, ખરું ? ’ વળી ત્રીજી વાત નીકળશે : ‘ તમને અંધારામાં ઊંઘ આવે કે નહિ ? મને નાની હતી ત્યારે ખોટી ખોટી બીક લાગતી. પણ એક વાર બાપુએ મને અંધારામાં સુવાડી ને બીક ન લાગી, એટલે પછી બીતી મટી ગઈ. ’

ગજનન : “ એ ત્રિવેણીબેન તો ભારે વાતો કરે છે. બાબકોનો સ્વભાવ એ બરાબર જાણતાં લાગે છે. ”

રમણલાલ : “ એ તો આપણે જરા એ તરફ મન કરીએ તો આપણને પણ ધીરે ધીરે સૂઝે. આપણે એ બાબતમાં આંધળા રહીએ છીએ તેથી બધું બગડે છે. ”

ગજનન : “ વારુ, રમણલાલ ! આજ તો મને ખૂબ નવું મળ્યું. એમ તો મારે હરસુખ અને ચંદ્રા સાથે કેટલી યે વાતો થઈ શકે તેમ છે. તેઓ ક્રિકેટ રમે છે, સિનેમા જુએ છે, નાની નાની વાર્તાઓ વાંચે છે. ”

રમણલાલ : “ હું, હવે બરાબર નજર પહોંચી. એમાં જ એમની સાથે વાત કરવાનું કેટલું યે છે. ને મજા તો એ છે કે એમના જ વિષયની વાતો કરતાં કરતાં આપણે તેઓને ખબર ન પડે તેમ કેટલાં યે નવાં દષ્ટિબિંદુઓ બતાવી શકીએ છીએ. અને એમ ઉપદેશથી કે હુકમથી તેઓને ગળે ન ઊતરે તેવું આવી આવી વાત વાતમાં તેઓ કેટલું યે લઈ લે છે. ”

ગજનન : “ સાચી વાત; સાચી વાત. ”

રમણલાલ : “ વારુ ત્યારે, આથી વધારે હવે બીજી વાર મળીએ ત્યારે વિચારશું. ”

ગજનન : “ વારુ. રામરામ ! ”

*

લક્ષ્મીદાસ ડોક્ટર હતા. ધીકતી પ્રેક્ટીસ હતી; એક ઘડીની કુરસદ ન હતી. સવારે ઊઠે ત્યાં તો કોઈ ને કોઈ બોલાવવા આવ્યું જ હોય ! તેમને આ જ કારણે બાળકો ઊઠે તે પહેલાં નાહીધોઈ, દૂધ પી તૈયાર થઈ જવું પડતું.

એકવાર સવારે ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તેઓ ખાર-સાડાખાર વાગે માંડ માંડ પાછા આવતા. દરદીઓની તપાસ કરતાં કરતાં તે પોતાના ખાનગી દવાખાને દસ વાગે પહોંચતા, અને ત્યાં પહોંચતા ત્યારે દરદીઓ ક્યારના કંટાળતા બેઠા હોય.

દસથી બે અઢી કલાક ઠયાં જાય તેની લક્ષ્મીદાસને ખબર જ ન રહેતી; એટલું બધું કામ રહેતું.

ખાર સાડાખાર વાગે તેઓ ઘેર આવતા. તેમને માટે જમવાનું ખાસ બિનું રાખવામાં આવતું. ઘરનાં બાળકોને અગિયાર વાગે બાલમંદિરે જવું પડતું.

બપોરે બે અઢી કલાક લક્ષ્મીદાસ વિશ્રાંત લેતા; પણ ચાર વાગ્યા પછી તો તે ભાગ્યે જ ઘરમાં મળે. વળી પાછી દરદીઓની તપાસ કરવા આવવાની માગણી; વળી પાછું સાંજે પાંચથી છ સુધી પોતાનું દવાખાનું.

લક્ષ્મીદાસ કલબના શોખીન હતા. દરદીને ભૂલે પણ કલબને ન ભૂલે. બ્રીજ અને બિલિયર્ડ તે કદી પણ પડવા ન દે. રમવામાં અને રમવામાં રોજ તો રાત્રિના નવ વાગે જ; પણ કોઈ કોઈ વાર તો દશ પણ થઈ જાય !

લક્ષ્મીદાસભાઈનો સાંજનો જમવાનો વખત સૌથી છેલ્લો અને મોડો રહેતો. સાંજે પણ રસોઈ ઢાંકી રાખવી પડતી. નાનાં છોકરાંને ઊંઘ આવતી હોય ને મોટાંઓને ભૂખ લાગી હોય એટલે ઘરમાં રસોઈ તો વહેલી થઈ જતી.

આ પ્રમાણે લક્ષ્મીદાસભાઈનો દૈનિક કાર્યક્રમ હતો.

પણ લક્ષ્મીદાસભાઈ રવિવાર પાળતા; તે દિવસે સાંજે દવાખાનું બંધ રાખતા, ને કલબમાં પણ ન જતા. પણ બાળકોને તથા કુટુંબને લઈ ઘણું ખર્ચ ફરવા જતા, અથવા ઘરમાં કંઈ કંઈ જાતની ગરમતો રમતો ચલાવતા.

ઘરમાં સૌથી નાનો રસિક હતો. લક્ષ્મીદાસને તે ખુબુ વહાલો હતો. લક્ષ્મીદાસ રાત્રે આવે ત્યારે તે સૂતો હોય અને જાય ત્યારે પણ ઊંઘતો હોય; એટલે લક્ષ્મીદાસ તેના પર હમેશ હાથ ફેરવે, તેને ખચી લે, તેની કાલીઘેલી વાતો તેની બા પાસેથી સાંભળી સંતોષ લે. બીજાં નાનાંમોટાં છોકરાં તો કોઈ કોઈ સવારે વહેલાં ઊઠે, કોઈ કોઈ મોડાં સૂએ એટલે લક્ષ્મીદાસની સાથે વાતો કરવાનું, ગરમત કરવાનું તેમને મળતું. લક્ષ્મીદાસ ખરેખરા આનંદી સ્વભાવના હતા; ઘરમાં આવતા ત્યારે તો દવાખાનું અને પ્રેક્ટીસ, બધું ભૂલી જતા.

રવિવારની સાંજ હતી. અગાશીમાં બેઠાં બેઠાં સૌ ગરમત કરતાં હતાં. નાનો રસિક પણ લક્ષ્મીદાસના ખોળામાં બેઠો હતો. તેને ત્રણ વર્ષ થયાં હતાં. તે ઘણો ચાલાક હતો; ખુબુ બોલકો હતો. મોન્ટીસેરી શાળામાં તેની મોટી બેન સાથે કન્યા કરીને રોજ જતો, ને ત્યાંના શિક્ષકોને પણ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો.

રમતાં રમતાં બાપાની દાઢીએ હાથ ફેરવી રસિકે લક્ષ્મીદાસને પૂછ્યું : “ લખુભાઈ ! તમે કોઈક કોઈક વાર જ

કેમ આવો છો ? તમે અમારા બાલમંદિરમાં સોમવારે રજા હોય છે તે દિવસે સવારથી આવતા હો, તો કેવી મજા પડે ? તો તો આખો દિવસ ગમ્મત થાય. ”

લક્ષ્મીદાસ : “ લે, ગાંડા ! હું તો રોજ અહીં જ છું; અહીં જ રહું છું. ”

રસિક : “ ના ના, ખોટી વાત; ખોટું બોલો છો. તો તો હું તમને દેખું ના ! ”

લક્ષ્મીદાસ : “ એ તો તું રોજ સૂતો હોય છે તે પહેલાં મારે બહાર જવું પડે છે. ”

રસિક : “ એટલું બધું વહેલું ? ”

લક્ષ્મીદાસ : “ હાસ્તો : દરદીઓને તપાસવા સારુ વહેલાં જવું પડે છે. ”

રસિક : “ ઠીક; પણ તમે અહીં રહેતા હો તો પાછા ક્યારે આવો છો ? ”

લક્ષ્મીદાસ : “ બપોરે જમવા આવું છું, પણ તે વખતે તમે બધાં નિશાળે ગયાં હો છો. ”

રસિકે બા તરફ જોઈને પૂછ્યું : “ હેં બા ! સાચી વાત ? ”

બા કંઈ બોલી નહિ

રસિક કહે : “ એ તો કેાણ જાણે. એકવાર બાલમંદિરમાં નહિ જઈ એટલે ખબર પડશે. ”

લક્ષ્મીદાસ : “ પણ સોમવારે તારે રજા હોય જ છે ના ? તે દિવસે હું બપોરે ઘેર જ હોઉં છું ના ? ”

રસિક : “ મારે હવે જોવું જોઈશે ગયા સોમવારે અમે સવારથી સાંજ સુધી મારીને ત્યાં ગયા હતા; અને પહેલાંના સોમવારે અમારે બાલમંદિર હતું. ”

વચ્ચે બાએ કહ્યું : “ તે પહેલાંના બે સોમવારે તો તમારે જ બહારગામ જવાનું બન્યું હતું. રસિકનું કહેવું ખરું છે; લગલગ દોઢ બે માસથી સોમવારે બપોરે તમે કોઈ ભેગા થયા જ નથી. ”

લક્ષ્મીદાસે ભવાં ચડાવી ડોકું ધુણવ્યું.

રસિક કહે : “ પણ રાતે ય તમે નથી દેખાતા. કાકા, મોટા ભાઈ, મોટીબેન, બધાં ય અમે સાથે જ જમીએ છીએ; પણ તમે નથી હોતા. ”

બાએ જરા કટાક્ષમાં કહ્યું : “ એ તો રાતે રોજ કલબ-માં જાય છે. તું ઊંઘી જાય ત્યારે આવે છે; કોઈ વાર તો બહુ મોડા આવે છે. ”

બાને કલબ નહોતી ગમતી. આખો દિવસ ગ્રેડીસ માટે બહાર રહેવું પડે એ તો ઠીક, પણ મોડી રાત સુધી પાછું કલબમાં રહેવું તેને સારું નહોતું લાગતું. બાએ આ પ્રસંગે લાગ જોઈને આટલો કટાક્ષ કર્યો.

પણ લક્ષ્મીદાસને માટે આટલો કટાક્ષ પણ બસ હતો; અગર તેટલાની પણ તેને જરૂર ન હતી. રસિકે પહેલો પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારથી જ તેણે અંતરમાં વિચાર કરવા માંડ્યો જ હતો; તેની આંખ આગળ તેનું આખા દિવસનું કાર્ય તર્યું. એક વાત તેને સ્પષ્ટ દેખાઈ; જે બાળકો માટે પોતે આખો દિવસ કમાયા કરે છે, તેમને પૂરું મળાતું પણ નથી ! રસિક સૂતો હોય ત્યારે બહાર જવાનું અને ઊંઘતો હોય ત્યારે ઘેર

આવવાનું; એ સ્થિતિ કેવી શોચનીય અને ભયંકર ! “ આમાં ક્યાં હું એના ઊછળતા બાલજીવનમાં આનંદ અને રસ ભરી શકું ? મારાં પ્રિય ફરજંદોની સાથે રમવા-ખેલવા અને તેમની સાથે આનંદ અનુભવવાનો લહાવો હું હાથે કરીને જ છોડી દઉં છું ! ”

રસિકે ફરી વાર બાપાની દાઢીએ હાથ ફેરવી કહ્યું : “ બાપુ ! કેમ ખોલતા નથી ? ચાલો એક ગમ્મત કરી હસાવો. પાછા તમે તો કેટલા થે દિવસે દેખાશો. ”

રસિકના છેદ્યા ખોલે લાગેલું તીર લક્ષ્મીદાસની છાતીમાં વધારે ઊંડું ઊતર્યું, ને અંતરને ભેદી નાખ્યું.

લક્ષ્મીદાસે કહ્યું : “ ત્યારે હું રોજ સાંજે આવું ને રોજ આપણે ગમ્મત કરીએ, તો ? ”

રસિકના ગાલ લાલ થઈ ગયા. તેણે ગળે બાઝી પડી કહ્યું : “ તો હું તમને રોજ રોજ એક એક ટીકડી આપીશ ! ”

સૌ હસી પડ્યાં

લાગણીથી ઘેરાયેલું વાતાવરણ એ હાસ્યથી જરા હળવું થયું.

લક્ષ્મીદાસે કહ્યું : “ જો, રસિક ! હવેથી હું કલબમાં નહિ જઈ, અને દવાખાનેથી સીધો ઘેર જ આવીશ. પછી આપણે સૌ સાંજે ફરવા જઈશું. હવે છે કાંઈ ? ”

રસિકને સારું લાગ્યું; રસિકની બાને તો મનમાં હાશ થયું.

તે દિવસથી જ લક્ષ્મીદાસભાઈ એ કલબમાં જવાનું બંધ કર્યું; એટલું જ નહિ પણ પ્રેક્ટીસને બહુ વિશાળ કરવાનું

માંડી વાળી કાંઈક ઘરમાં રહેવું, બાળબચ્ચાંઓ સાથે આનંદ લેવો, એ તરફ જવાનું શરૂ કર્યું.

*

[૩]

અડધો દિવસ બગડ્યો !

કાંઈક તહેવારનો દિવસ હતો. અત્યારે બરાબર યાદ નથી.

તેની આગલી રાત્રે મણિલાલના ઘરમાં ખૂબ ઉત્સાહ હતો. છોકરાંઓ કૂદતાં હતાં ને કહેતાં હતાં : “ હૈયા, કાલે મજા પડશે ! ” મણિલાલ અને રેવાબેન બધી ગોઠવણુ વિચારતાં હતા.

મણિલાલ મારા પાડોશી ને એક રીતે મિત્ર.

સવાર પડ્યું ને મણિલાલ ગામમાં શાક લેવા ગયા. રેવાબેન ઊઠ્યાં ને છોકરાંઓને ઝટપટ નવરાવવા-ધોવરાવવા મંડ્યાં. રેવાબેનને ઘણું યે કામ કરવાનું હતું.

પાડોશણુ આવીને કહે : “ રેવાબેન ! જરા આવો તો, આ મારા ભાણુને પેટમાં દુખે છે તે ? ”

સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવું થયું. જા્ય તો વખત જા્ય, ને ન જા્ય તો માફું લાગે !

કીકાને નવરાવી લઈ રેવાબેન ભાણુને જોઈ આવ્યાં. પાછાં વળતાં બબડ્યાં : “ એમાં બતાવવું”તું શું ? જરાક કાંઈક થયું કે આ મને બોલાવી જ છે ? અમારે તે કાંઈ કામબામ હશે કે નહિ ? જા્ય નહિ વૈદ પાસે ! ”

રેવાબેન જરા મનમાં બોંસાયાં. નવરાવેલો કીકો ઘરમાં કપડાં હાથે કાઢી પહેરતો હતો; કીકાએ કપડાની ટૂંક આખી ફેંદી નાખી હતી !

રેવાબેન જીવી દીકરી પર જરાક ઊતર્યાં : “ જોતી નથી એલી જીવલી ! આ કીકાએ બધું ફેંદી નાખ્યું તે ? કર કીકાને કોરો, ને મૂકી દે આ બધાં કપડાં ! ”

કીકો રડવા લાગ્યો; જીવીનું મોં ચડ્યું. તે કહે : “ એમાં હું શું કરું ? કીકો એવો છે એમાં ? ”

રેવાબેન કહે : “ ત્યારે કપડાં રખડવા દે. જો, આજે ગડબડ કરવી છે ને ? અને તારા ભાઈ હમણાં આવશે ને કહેશે, આ ગડબડ શી છે ? ”

જીવી મોં નીચું ઘાલી બોંસાતી બોંસાતી કામ કરવા લાગી, રેવાબેન પપડતાં હતાં.

રેવાબેને જમુને નાહવા બોલાવ્યો, પણ જમુ પાટીમાં એકડા લખતો હતો. તે કહે : “ આવું છું, બા હમણાં આવ્યો. ”

રેવાબેન કહે : “ મારે ખોટી ક્યાં સુધી થવું ? હજી તો શીરો કરવો છે ને શાક તો હજી આવ્યું ચે નથી ! જો, બાઈપીને સૌને બાગમાં જવું છે. ”

જમુ કહે : “ એ... આવ્યો. ”

પણ ત્યાં તો રેવાબેન આવ્યાં ને પાટી ફેંકી દીધી ! પાટીના કટકા થયા ને જમુ રડવા લાગ્યો. “ ચાલ, રહે છે શું ? ક્યારની કહું છું તે સારતો નથી ? ” રેવાબેન ગુસ્સે થયાં.

ત્યાં મોટો દીકરો ચંપક આવ્યો. રેવાબેન કહે : “ અલ્યા અત્યારમાં ક્યાં ગયો હતો ? ”

ચંપક કહે : “ રામજીને કહેવા ગયો હતો કે સાંજે ઘેર આવીને જાહુના ખેલ કરે. ”

રેવાબેન તાડૂક્યાં : “ તે અત્યારમાંથી ત્યાં શું કહેવું તું ? ખપોર આખી નોતી પડી ? ”

ચંપક કહે : “ પણ ખા..... ”

“ જા, જા, ઘરમાં પગ જ ટકતો નથી ! ”

ચંપક કહે : “ પણ ખા..... ”

રેવાબેન કહે : “ લે હવે ઝટઝટ કપડાં સંકેલી નાખ. જે પણ ખધું એવું ને એવું પડ્યું ! ને આ તારો ઢંગ તો જે, હજી નાચો પણ નથી ? ”

ચંપકનું મોં ચડ્યું; તે કામ કરવા લાગ્યો.

કીકો રડતો હતો; જીવી મોં મચકોડીને ચોખા વીણતી હતી; ચંપકનું ટીચકું ચડેલું હતું; રેવાબેનનું માથું ગરમ થઈ ગયું હતું.

ઘડિયાળમાં સાડાદશનો ટકોરો થયો.

હજી મણિલાલ આવ્યા ન હતા. રેવાબેન તલપાપડ થતાં હતાં, પપડતાં હતાં : “ ક્યારે શાક આવશે, ક્યારે રવો આવશે ને ક્યારે ખધું થશે ? જે વાગે તો રુક્મિણીબેનને ત્યાં જવું છે ! એમની ટેવ તો એની એ રહી ! મળ્યો હશે કોઈ ભાઈખંધ એટલે ખેઠા હશે વાતો હાંકવા ! ”

ત્યાં જોડા ખખડચા અને મણિલાલે હસતા અવાજે કહ્યું : “ કાં કીકા, જીવી. ચંપક ! તૈયાર થવા માંડ્યાં છો ને ? કાં, રસોઈ કેટલે પહોંચી ? ”

રેવાબેનનાં ભવાં ચડ્યાં. ચિડાઈને તાડૂક્યાં : “ તૈયાર તે ખધાં ક્યાંથી થતાં હતાં ? આ જમુડો ને તમારો કીકો ને

જીવી ને ચંપક : એકેમાં વેતા ક્યાં બળ્યા છે ? ને તમારે તો હજી એ મોડા આવવું તું ને ? રવા વિના શીરો કચાંથી કરવાની હતી ? ને શાકને તે કચાંઈ અગિયાર વાગતા હશે ?”

મણિલાલ કહે : “ અમે આજે પેલો....”

“ એ, મારે એ બધું નથી સાંભળવું. ઝટ શાક સુધારો કે ચૂલાભેગું કરું. ”

મણિલાલ ઠાવકું મેં રાખી શાક સુધારવા બેઠા. ત્યાં કીકો આવ્યો ને કહે : “ બા અમને આમ કરતી હતી. ” જીવી કહે : “ બાપુ ! બાએ જગુની પાટી ઘા કરીને તોડી નાખી. ”

મણિલાલ કહે : “ હશે, આજે કોઈએ રોવાય નહિ; આજે મોઢું એ ન ચડાવાય. આજે તો આપણે ત્યાં ઉત્સવ છે ને ? ચાલો જોઈએ, હું બતાવું તે કરવા માંડો જોઈએ !”

રેવાબેન તાડૂક્યાં : “ એ હવે ડાહી ડાહી વાતો કરશે. અત્યાર સુધી થઈતી એ જોવા તો આવવું તું ? જો ને કીકો જઈને ફરિયાદ કરે છે, બા આમ કરતીતી ને તેમ કરતીતી ! ને જીવલી તો જીવલી છે ! ભૂડું નવરોગું મેં ! ”

છોકરાં પાછાં હેબતાઈ ગયાં.

મણિલાલે શાક સુધારી આપ્યું એટલે રેવાબેને ધબધબ ઠામ પછાડતાં પછાડતાં વધારી દીધું.

રેવાબેનનો મિજાજ ઠેકાણે ન હતો.

રેવાબેન કહે : “ આવશો મા કોઈ રસોડામાં; હું મારે એકલી બધું કરી નાખીશ. મારે તમારું એ (મણિલાલતું) કામ નથી. ”

સૌ ઘરમાં ચૂપાચૂપ બેસી રહ્યાં.

બાર ઉપર એક વાગે ખાવાનું થયું. રેવાબેને બધું તૈયાર કર્યું ને સૌને જમવા બોલાવ્યાં.

કીકો, જીવી, ચંપક, નીચાં મો લઈને જમવા આવ્યાં; મણિલાલ પણ અબોલ આવીને બેઠા. રેવાબેન પણ કેાની સાથે બોલે ને કેાને બોલાવે ?

બધાં મૂંગાં મૂંગાં જેવુંતેવું જમ્યાં. કોઈનાં મન હરખમાં ન હતાં; મણિલાલનો જીવ તો બળી બળીને ખાખ થઈ ગયો !

જમી ઊઠ્યાં, સૌએ ગળ્યું ખાવાનું ખાધું; પણ કાલે વાતો કરી હતી એટલો યે સ્વાદ એમાં ન આવ્યો. બધાંએ પાનખાન પણ ખાધાં પણ કંઈક રીસમાં, કંઈક અણુભંગમાં.

મણિલાલને થયું કે હવે કાંઈક સુધારું તો ઠીક. પણ રેવાબેનની નાડ હજી જોરથી વહેતી હતી. તેણે ય કંઈક ખાધું ખરું, પણ એવું સરખું.

આમ સૌનો અડધો દિવસ બગડ્યો !

✱

[૪]

સાચો બનાવ

ધારો કે એ દવા તો આખરે નિર્દોષ નીવડી ને રંભાને કંઈ ન થયું પણ એ શીશીમાં ઝેર જ હોત, અને અનેક ઉપચારો કર્યા છતાં રંભા મરણશરણ થઈ હોત, તો ? અગર ભયંકર માંદગીની ભોગ થઈ પડી હોત, તો ?

તો તે દિવસની બેઠરકારી એ ગુનાઈત કૃત્ય ન ગણાત ? અને ન ગણાત કે ગણાત એનો પ્રશ્ન જ ક્યાં છે ? એ કૃત્ય ગુનાઈત જ ગણાય. કારણકે એમાં કેટલું બધું જોખમ ભર્યું હતું તે તો અડધો કલાક થઈ રહેલી મૂંઝવણ જ કહી બતાવે છે.

એ શરમાવનારી અને ગુનાઈત હકીકત આ પ્રમાણે બનેલી:

રંભાને તાવ આવતો હતો; મેલેરિયા હતો. રંભાની બા પુષ્પાબેને રામનાથને કહ્યું : “ આજે પણ રંભા બેચેન છે. એક કિવનાઈનનો ડોઝ આપો જોઈએ ? ” પુષ્પાબેને તાજું આવેલું માસિક પત્ર ઉઘાડ્યું હતું, ને તે ઉપર તે નજર નાખતા હતાં; રમાનાથ ઉતાવળમાં હતા; નોકરી પર જવાનો વખત થઈ જવા આવ્યો હતો. તેઓ કિવનાઈનના ડોઝની શીશી જ્યાંત્યાં શોધવા લાગ્યા. આ ઓરડીમાં, પેલી ઓરડીમાં, સૂવાના ખંડમાં, વાચનાલયમાં, બધે ય અટઝટ આંટા મારી આવ્યા; ખાટલી ન જડી. રમાનાથ કહે : “ જુઓ તો જરા, ખાટલી ક્યાં હશે ? મને તો નથી જડતી. ”

પુષ્પાબેને રસોડામાં જતાં જતાં કહ્યું : “ જરા ફરી વખત જુઓ ને ? હું કામમાં છું. ”

રમાનાથ અધીરો થઈ ગયો હતો. ઉતાવળમાં બીજી વાર ચક્કર માર્યું; એક ખાટલી હાથ લાગી. રંભાને પરાણે મોં ફડાવી દવા રેડી.

રંભા કહે : “ હાશ, આજ તો જરા થે કડવું ન લાગ્યું. આજ તો સોપારી થે નહિ ખાવું પડે ને પાણી થે નહિ પીવું પડે. ”

રમાનાથ ચમક્યો : “ અરે ! આ શું ! કિવનાઈન નહિ ? ત્યારે મેં શું પાચું ? ”

રમાનાથ વિચારમાં પડ્યો ને ગભરાયો.

પુષ્પાબેન કહે : “ દયો દોડો હવે દવાખાને ! એટલી બધી શી ઉતાવળ હતી કે અટ અટ જે શીશી આવી તે ઉપાડી ? ”

રમાનાથને સામે ચિડાવાની નવરાશ ન હતી. તે તો દવાખાને દોડ્યો. પુષ્પાબેન ઉતાવળની નિંદા કરતાં બેઠાં, ને “ હાય, હાય ! હવે રંભાને શું થશે ? ” એમ રડવા લાગ્યાં.

“ કેમ, રમાનાથ ! દોડતા કેમ આવ્યા ? ”

“ અરે આ શીશી તો જીવો ? એમાં શી દવા છે ? ભૂલથી એકને બદલે આ અપાઈ છે. ”

ડોક્ટર કહે : “ કોણે આપી ? ”

રમાનાથ કહે : “ મેં મારે હાથે આપી. ”

ડોક્ટર કહે : “ ઠીક, એ તો પછી. પણ અટ દરદીને લાવો. દવાને જોઈને શું કરવું છે ? દરદીની સ્થિતિ જોવી જોઈશે. ”

રમાનાથ ઊભે પગે દોડ્યો. વરસાદ વરસતો હતો, પણ દોડ્યો. દરદીને તેડીને દોડતો દોડતો પાછો આવ્યો. મનમાં થતું હતું કે કોણ જાણે શું યે થયું ને શું યે થશે !

ડોક્ટરે રંભાને તપાસી. આંખો જોઈ; પેટ જોયું; હાથ, નખ, બધું જોયું. તેજાબ નાખી દવા તપાસી જોઈ; રંગ જોયો, સ્વાદ જોયો, બધું જોયું.

ડોક્ટર કહે : “ ખરાબર ખબર નથી પડતી કે શી દવા છે; પણ જેર તો નથી જણાતું. દરદીને પણ કશી ખરાબ અસર નથી. ”

રમાનાથને હાશ થયું; તેના મોં પર જરા હોંશ આવી.

ડોક્ટર કહે : “ જુઓ, રમાનાથ ! આ તો જાણે થઈ ગયું. પણ તમારા જેવા લણેલાને શો ઠપકો આપવો ? તમે એટલું પણ ન કરો કે દવાની શીશી પર દરદીનું નામ રાખો ? તમે સમજી છો, વાંચનાર છો, ભાષણ કરો છો, લેખ લખો છો ને આટલી સાદી વાત ન કરો ? પુષ્પાબેન પણ લણેલાં ગણેલાં છે; એ પણ એટલું ન કરે ? આ તો જાણે ઠીક થયું; પણ આવામાં તો મરણ થાય ને બાળક હાથમાંથી જાય !

રમાનાથ શરમાઈ ગયા. ડોક્ટરનું કહેવું સાચું હતું.

✱

[૫] એટલો બધો કયા કામમાં હતો ?

ચંદન તાવને લીધે પથારીમાં તરફડિયાં મારતી હતી. ૧૦૫ ડિગ્રી તાવ છે એમ સાંભળી એની બા ચિંતાથી ઊભી હતી. શંકર પટાવાળો દોડતો દોડતો બરફ લેવા ઊપડી ગયો હતો. જીવનભાઈ દાકતરને બોલાવવા કચારના ગયા હતા.

ચંદનનું માથું દાબતાં દાબતાં હું મારા મનમાં ગણ-ગણ્યો : “ આ ચંદનને તાવ કેમે કરી ઊતરતો જ નથી. બેપાંચ દિવસ થાય છે ને આવીને ઊભો જ રહે છે. દવા તો કેટલા યે દિવસથી ચાલે છે પણ કારી ફાવતી નથી. ”

ચંદન ખૂબ ગભરાતી હતી; માથા ઉપર હાથ પછાડતી હતી. તેના માથાને દુખાવો અત્યંત હતો. એની બા બોલી :

“ ઘરમાં છે કોઈ કાળજી રાખનાર ? રોજ એને દવાખાને લઈ જવી જોઈએ; આ દાકતર નહિ તો ખીજને ખતાવવી જોઈએ; અહીં નહિ તો ખીજે ગામ જવું જોઈએ. પણ ચંદનની ક્યાં કોઈને પડી છે ? ”

મારા મનમાં ચંદન માટે દુઃખ થતું હતું, તેમાં તેની ખાએ વધારો કર્યો. ચંદન પણ અસ્વસ્થ હતી; તેમાં આ શપ્દોએ અસ્વસ્થતા અને ગડબડ વધાર્યા સિવાય ખીજું શું કર્યું હશે ?

બરફ આવ્યો ને મેં તે ચંદનને માથે મૂક્યો. ચંદનને કંઈક ઠીક લાગતું હતું; તાવ જરા ઓછો થતો જતો હતો.

એટલામાં દાકતર કાકા આવ્યા.

“ કેમ, ચંદનને વળી પાછો તાવ આવ્યો કે ? કેટલો છે ? ”

“ તમે ઉતારો ત્યારે ના ? અત્યારે સાડાત્રણ છે. ”

“ તમારે દવા જ ક્યાં કરવી છે ? પાણીના ડૂવા આપો છો; પણ એમ છે, કે કંઈક સારી દવા આપીએ તો ફરી તાવ આવે જ નહિ ? ” ચંદનની બા દાકતર પર ઊતરી પડ્યાં.

દાકતર જાણે કે ઘરના જેવા હતા; ઘણા ધીરજવાળા હતા. જાણે કે કશું સાંભળતા ન હોય તેમ તે બોલ્યા : “ આજની ચંદનની દવા લાવો જોઈએ ? કેટલા ટંક પીધી છે ? ”

હું શીશી લેવા ઊભ્યો. પણ શીશી લાવું તે પહેલાં જ ચંદનની બા બોલી : “ દવા પીધી છે જ કોણે ? છોકરી પણ

એવી છે કે દવા પીવાના કબ્જિયા ! એ આવી છે એટલી ને એટલી પડી ! એક ટીપું થે પીધી નથી.”

ચંદને સાથે જ દવા પીધી ન હતી.

દાકતર જરા ખિન્નઈને યોલ્યા : “ ત્યારે તાવ કેમ અટકે ? આ આજની દવા તાવ અટકાવવાની હતી પણ ચંદને તો પીધી જ નથી ! પાવી હતી તો ખરી ? ”

ચંદનની બા લલકયાં : “ ઘરમાં કોણ છે જે દવા પાય ? હું આ ઘરનું કામકાજ કરું, રસોઈ કરું, નાનાં છોકરાંને નવડાવું-ધોવરાવું કે દવા પાઉં ? હવે તો હું હરવાળી છું, ને ચંદને તો માથું ફેરવી દીધું છે. દવા પીવી નહિ ને માંદાં પડવું ! ”

ડાહ્યા દાકતરે કહ્યું : “ આપણે જરા બહાર ખેસીએ; ચંદનને ગડબડ થાય છે. ચંદન માટે આ દવા આણી છે તે પાઈ ઘો; હમણાં તાવ ઊતરશે. ”

મોહું ચડાવીને એની બા ચંદન પાસે ખેઠાં, અને દાકતર અને હું બહાર આવ્યા. દાકતરે મને કહ્યું : “ લલા માણસ ! ચંદનની બા તો એવાં છે, પણ તમે પણ એવા કેવા કે દવા પાવાની જ આજસ ! છોકરાં કાંઈ એની મેળે દવા થોડીક જ પીએ છે ? ”

મેં બચાવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો : “ પણ દાકતર સાહેબ ! હું જરા કામમાં હતો. ”

દાકતર મિત્રભાવે ચિડાઈને યોલ્યા : “ એટલા બધા તે ક્યા કામમાં હતા ? દિવસમાં ત્રણ વખત દવા પાવાની, એમાં તે કેટલાક કલાક જતા હશે ? કેટલુંક કામ ખોટી થઈ જતું

હશે ? એમ કહોને કે દવા પાવાનો સૌને કંટાળો ને સૌને આળસ ! અને પછી ‘ દાક્તર દવા નથી આપતા, સારી દવા નથી આપતા, બીજે ગામ જવું જોઈએ. ’ એવું બીજાને માથે નાખી દેવું ? તમારી બધાની - અને સમજી છે છતાં આવી કુટેવ તે કેવી ? ”

હું સડક થઈ ગયો; કંઈ જ બોલ્યો નહિ. દાક્તર મારી શરમ જાણી ગયા તે ‘ સાહેબજી ’ કહી સૂચનાઓ આપીને ઘેર ગયા.

ચંદનનું માથું ચાંપતો ચાંપતો હું વિચાર કરવા લાગ્યો. વારંવાર હું જાતને પૂછવા લાગ્યો : “ એટલા બધા ક્યા કામમાં હતો ? સવારમાં ઊઠીને છાપું વાંચ્યું એ એટલું બધું કામ કહેવાય ? છાપું વાંચી હાથે હજામત કરી ચા પીધી એ એટલું બધું કામ કહેવાય ? ચા પીને ટપાલ વાંચી એ એટલું બધું કામ કહેવાય ? ટપાલ વાંચીને મિત્રો આવ્યા તેમની સાથે ફાડાકા માર્યા એ એટલું બધું કામ કહેવાય ? એમાં અગિયાર વાગી ગયા ને નવ વાગ્યાનો પહેલો ટંક દવા ન અપાઈ, તે શું એટલા બધા કામને કારણે ? અગિયાર વાગે જમ્યા ને જરા આરામ લીધો; સાડા બારે ઊઠ્યા ને જરા ચોપડી ફેરવી; એટલામાં બીજા ટંક ચાલ્યો ગયો. એટલા કામને કારણે બીજા ટંકની દવા રહી ગઈ ! અને ચંદન તો છોકરું. કડવું કિવનાઈન પીવું કેમ ગમે ? શું કામ દવાનું સંભારે ? અને એની બાને તો હું જાણું છું. દાક્તરને કેવું સંભળાવતી હતી ? ત્રીજા ટંકની દવા અપાય તે પહેલાં તો તાવ આવ્યો ને દોડાદોડ થઈ રહી. દાક્તર ખરું કહે છે કે મારે જ વાંક છે. દવા આપ્યા વિના સાજા થવાની વાત

કરનાર મારો જ વાંક છે. ખોટા ખોટા એટલા બધાં કામમાં રહેનાર મારો જ વાંક છે !”

✽

[૬]

પણ એ મારું ક્યાં માને છે ?

એકવાર મા અને બાપ બંનેએ સાથે પોતાનાં બાળકો વિષે ફરિયાદ રજૂ કરી : “ બાળકો અમારું માનતાં નથી. ” બા કહે : “ મારું માનતાં નથી. ” બાપા કહે : “ મારું માનતાં નથી. આનું શું કરવું ? ”

મેં જવાબ આપ્યો : “ મારો તમને એક સામો સવાલ છે. તમે એકબીજાનું માનો છો ? ”

માબાપો ઝંખવાણાં પડી ગયાં.

બા કહે : “ હું તો એનું માનું છું પણ એ ક્યાં મારું માને છે ? ”

બાપ કહે : “ મારું કહેવું પણ એ જ છે; હું એનું કહેવું માનું છું, પણ એ મારું કહેવું ક્યાં માને છે ? ”

મેં તુરત જ કહ્યું : “ આ સ્થિતિ જ તમારાં બાળકોને અનાસૂકિત કરે છે. ”

બાળકો ઘણાં જુદાં જુદાં કારણે અનાસૂકિત બને છે. તેમાંનું એક કારણ એ છે કે માબાપો ઘરમાં એકબીજાં એકબીજાંનું માનતાં નથી એવું બાળકોને દેખાયા કરે છે.

બાળકો નાનાં છે; તેમનો આદર્શ આપણે મોટાં છીએ. તેઓ આપણા પ્રમાણે આચરે તો દોષ કોનો ?

જે સ્ત્રીપુરુષ હૃદયેશાં એકબીજાંનું ન માનતાં હોય તો દુનિયા ચાલે જ નહિ. એકબીજાં એકબીજાંનું માને છે એમાંથી જ આ સંસાર ચાલે છે. પણ એટલું છે કે વારંવાર તેઓ અથડાઈ પડે છે. આ અથડામણ પરસ્પર વધારે નજીક આવવા માટે પણ હોય છે; એકબીજાંનો વધારે મજબૂત સાથ અને ટેકો મેળવવા માટે પણ હોય છે. ઘણી વાર એક અથવા બીજાનું અજ્ઞાન, ટૂંકી બુદ્ધિ, વગેરે કારણો પણ અથડામણની પાછળ હોય છે. અથડામણ એ સ્વાભાવિક છે; પણ તેનો ગેરલાભ બાળકોને ન મળવો જોઈએ.

માબાપોના બધા વ્યવહારો બાળકોને જણાવવા જોઈએ, એ બાળકેળવણીનું સૂત્ર નથી અગર સત્યની ઉપાસનાનું તત્ત્વ નથી. ઘણી બાબતો એવી છે કે જે બાળકો યથાકાળે જ જાણે. માબાપોની અથડામણ પણ માબાપો જ જાણે; પોતાની અથડામણ બાળકો ન જાણે એમ થવું જોઈએ; અર્થાત્ બાળકો સમક્ષ માબાપોએ ઉતાવળાં થઈ મતભેદને કારણે કે ગમે તે કારણે સામસામે લડી પડવું ન જોઈએ, અગર એકબીજાંથી વિમુખ થઈ બેસવું ન જોઈએ, અગર એકબીજાંનો તિરસ્કાર કરી એકબીજાંને અનાજ્ઞાંકિત ન બનવું જોઈએ કેમકે માબાપોના મનમાં ઊભા થયેલા વિસંવાદનાં કારણો ઘેરાયેલા આકાશનાં વાદળાંની જેમ ગમે ત્યારે વીંખાઈ જાય છે, અને આખરે તો પરસ્પરમાં રહેલો નિર્મળ આકાશ જેવો પ્રેમ ઊઘડે છે; પણ બાળકો તો તેમને પેલાં વાદળાંના અંધકાર અને ગડગડાટથી જ ઓળખે છે, અને તે રીતે તેમનો ન્યાય તોળે છે. આથી ઘણી વાર ગેરસમજણને કારણે બાળકો મા-

બાપો પ્રત્યેથી વિમુખ થાય છે, ઘણી વાર તેમને ઘિસ્કારતાં બને છે, અને તેમના પરત્વે અનાજ્ઞાંકિત બને છે. માબાપોએ પોતાની અથડામણુ સાચવી લેવી એ ઢાંગ નથી પણ વાજબી-પણું છે. એમ સાચવતાં સાચવતાં કદાચ માબાપો એવી અથડામણુમાંથી મુક્ત પણ થઈ જશે. અર્થાત્ બાળકો આગળ તો માબાપનાં જે સાચાં પ્રેમાળ અંતઃકરણો છે, જે શુદ્ધ આકાશ છે, તે જ આખરે આવવું જોઈએ-કારણ કે તે સત્ય છે, શાશ્વત છે, જ્યારે વાદળાં તો ક્ષણિક છે.

✱

[૭]

એ તો રોયો નીંભરો છે

: ૧ :

“ એલા બાવા ઊઠે છે કે ? આ બાવાનું ઠરી જાય છે. ક્યારની કહું છું તે સારતો નથી, રોયા ! ”

“ એ બાડી ! આ ઘડીએ આવ્યો આ એક છેલ્લો બાડો ખોદવો છે. ”

“ એ તારો બાડો બાડામાં પડ્યો. જમવા ઊઠે છે કે નહિ ? મારે તે ખેસી કયાં સુધી રહેવું ? ”

“ લે, આ આવ્યો બા ! આ બાડો ખોદાઈ રહેવા આવ્યો છે. ”

“ હવે ઊઠે છે કે નહિ ? નીકર આ એંઠા હાથે આવીને ઘબોડી નાખીશ. રોયા નીંભરા ! કહી કહીને જીભના ઠૂંચા વળી ગયા તો ય તે તારે તો ગગનમાં ગાજે છે ! ”

“ બાડી ! આ હાથ ધોઈને આવ્યો. ”

“ આ રોયા નીંલરાનું કરવું શું ? ”

: ૨ :

“ આ છનકાને આજ બે સોટી મારો. ”

“ છે શું ? એલા છનકા ! આમ આવ બેઈએ. ”

“ એ માર્યાના જ લાગનો છે. આજ તો બે સોટી સબોડો; એ વિના મારું નહિ માને. ”

“ પણ હું શું ? ”

“ રોયો નીંલરો થઈ ગયો છે. ”

“ પણ હવે પાણી લાવ; જરા તરસ લાગી છે. આ પાઘડી તો ઉતારવા દે ! ”

“ પાઘડી પછી ઉતારજો. એકવાર આ છનકાતું કરો. જુઓ કેવો ગરીબગોલો થઈને મિયાંની મીંદડી જેમ ઊભો છે ! ”

“ એલા છનકા ! શું કયું ? ”

“ બાપુ ! કાંઈ નથી કયું. એ તો હું કોડીઓ દાટવા ફળિયામાં ખાડો ગાળતો તો. બાએ કહ્યું કે ઝટ જમવા ચાલ; ઠરી જશે. મેં કહ્યું, આ ખાડો ગાળીને આવું છું. ત્યાં તો બા ખિન્નઈ ગઈ ! ”

“ જરાક ખમવું તું. એમાં કેટલી વાર ? ”

“ તે હું ક્યાં સુધી રસોડામાં બેસી રહું ? ત્યાં ઉનાળામાં ચૂલા પાસે બેસી જુઓ તો ખબર પડે ! ”

“ તો જરાક ઢાંકી મૂકવું તું; ખાઈ લેત એની મેળે. ”

“ પણ એમ તો બધું કરીને સાવ ઠીકરું થઈ જાય, એતું શું ? ”

છનકો કહે : “ પણ મને ક્યાં કોઈ દિવસ ઊતું ભાવે છે ? ”

“ જુઓ. સાંભળો છો ને ? કેવો ખરખરિયાં કરે છે ! હવે તો બેને બદલે ચાર સોટી મારો. ”

: ૩ :

માએ છોકરાની દેખતાં ફરિયાદ ન કરી હોત તો ચાલી શકત. પોતાની સામેની ફરિયાદો ને ઠપકાઓ સાંભળી બાળક નીંલરું નથી થતું ? ઓફિસમાંથી થાક્યા-પાક્યા આવનાર છોકરાના બાપને જરા મોટી ફરિયાદ કરી હોત તો સારું નહોતું ? નીંલરો થઈ ગયેલો છોકરો બે સોટી ખવરાવવાથી કાંઈ થોડોક ઠેકાણે આવી જવાનો ? છોકરા માટે ખાવાનું ઠાંકીને બા રસોડામાંથી નીકળી ગઈ હોત તો ન ચાલી શકત ? અને પાછળથી બાળકને પાસે બેસાડી વહાલથી ‘ આપણો ખાવાનો વખત તો ફલાણો ફલાણો છે. ’ ‘ કોઈ મોડું આવ્યા કરે તો પછી ખાવાનું આખો દિવસ ચાલ્યા કરે અને બીજું કામ જ ન થાય. ’ એમ બાળકને સમજાવી ન શકાત ? અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે એક ઔસની સમજાવટ એક શેર મારની ખરાબર છે.

*

સુમતિબાઈએ લક્ષ્મીબેનને કહ્યું : “ બેન ! મારે આનું તે કરવું શું ? જ્યારે પાટલો નાખશે ત્યારે પછાડીને નાખશે. દસ વારમાં નવ વાર તો એમ કરશે જ કરશે. આ સવિતાથી તો કંટાળી ગઈ ! ”

લક્ષ્મીબેને પૂછ્યું : “ હે બેન ! તે કોઈ વાર એને ધીમેથી, પછાડ્યા વિના પાટલો નાખવાનું કહ્યું છે ? ”

સુમતિબાઈએ જવાબ આપ્યો : “ એક વાર નહિ પણ અનેક વાર કહ્યું છે. જ્યારે જ્યારે પાટલો પછાડાય છે ત્યારે ત્યારે કહેલું જ છે. ”

“ પણ બેન ! કોઈ એકાદ વાર જ્યારે પાટલો ધીમેથી મૂકે છે ત્યારે તે કહેલું છે કે ‘ હા, આજ તો ઠીક થયું ને પાટલો ધીમેથી નાખ્યો ! ’ ”

“ ના, બા ! એમ તો નથી કહ્યું. ને એમ તે શાનું કહે ? કોઈવાર ભૂલેચૂકે ધીમેથી પાટલો નાખે એમાં શું વળ્યું ? ”

“ નહિ બેન ! તું ભૂલે છે. તું જ ભૂલે છે એમ નહિ, પણ આપણે સૌ ભૂલીએ છીએ. બાળકોથી જે ભૂલ થઈ જાય છે તેના જ તરફ આપણે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યા કરીએ છીએ; ને તે એટલી ખધી વાર ખેંચ્યા કરીએ છીએ, કે બાળકની એવી માન્યતા થઈ જાય છે કે પોતે ભૂલ જ કરે છે ને બીજું તેનાથી કશું બનવાનું જ નથી ! આવી માનસિક સ્થિતિ થતાં બાળક વધારે ને વધારે ભૂલો કરે છે ને વધારે ને વધારે ઠપકો ખાય છે. ખરી રીતે બાળકો જેમ ભૂલો કરે

છે તેમ ઘણી વાર તે ભૂલો નથી પણ કરતાં. ઘણી વાર તેઓ સારું સારું કરી બેસે છે. પણ જે સારું બને છે તેનો આપણે હિસાબ લેતાં જ નથી; તે તરફ બેતાં જ નથી. તેમના દોષે કાઢવા તત્પર હોઈએ છીએ પરંતુ તેમના ગુણોથી રાજી થતાં નથી; તે તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચી તેમને ગુણપ્રિય કરતાં નથી. સવિતા દસ વારમાં એક વાર તો સારી રીતે પાટલો ઢાળે છે, ખરું? તો પછી તે જ વખતે તેને કહેવું : ‘હા, બે બેન ! આજે પાટલો કેવો સરસ ઢાળ્યો ! આમ જ રોજ ઢાળતી હોતો કેવું સારું?’ અને ખરેખર સવિતા તેથી પ્રસન્ન થશે. તેના ગુણ તરફ તેનું લક્ષ જશે. તે ગુણને કેળવવા તે પ્રયત્ન કરશે. અને એને લીધે અણુઆવડતની જગાએ આવડત આવીને ઊભી રહેશે. બાળકોમાં જે સારું હોય તેથી આપણે યોગ્ય કઠર - નહિ કે વખાણ - કરીએ તો સારું વધતું જ જશે. પણ બે તેમાં જે અયોગ્ય હોય તે ઉપર જ ભાર દીધા કરશું, તે માટે ઠપકો દીધા કરશું, તેને સીધી રીતે કાઢવા લડશું, તો તે ઘર કરી બેસશે.”

સુમતિબાઈએ કહ્યું : “લક્ષ્મીબેન ! તમારી વાત ગળે તો ઊતરે છે. બેઉ, હવે એ પ્રમાણે કરી બેઈશ. બેઈએ શું થાય છે !”

✱

અમારા ઘર સામે એક ખવાસનું ઘર હતું. મા-દીકરો સાથે રહે; મા ક્રોધી અને દીકરો દારૂડિયો દીકરો રાતે દારૂ પીને આવે; મા ચિડાઈ જાય. દીકરો ગોળો પાણી પીવા જાય. માના મનમાં થાય કે દીકરો દારૂના નશામાં ગોળો ફોડશે. પોતે ન આપે પાણી કે ન તેને હળવેથી કહે કે “ ભાઈ ! સાચવીને લે. ” પણ કહે : “ આવ્યો મારો રોયો ! એ હમણાં ગોળો ફોડશે ! ” દીકરો ગાળ સાંભળે ને ઉશ્કેરાય અને તરત જ ઘડ દઈને ગોળો ફોડી નાખે. ગોળો ફોડયા પછી મા કહેતી નથી કે “ હશે ભા ! સૂઈ જા. ” એ તો વધારે ચિડાઈને બોલે છે : “ લે હવે તો મારો રોયો કાચનાં વાસણ ફોડશે. ” ત્યારે તો ઘડ ઘડ અભરાઈ ઉપરથી કાચનાં વાસણ પડ્યાં જ છે ! મા તો કહે : “ રોયો ! આ મને ય મારશે ક્યાંક લાકડી લઈને મારે નહિ ? ” ત્યાં તો ડોશી ઉપર ઘડ ઘડ બે ઘા થયા જ છે !

બાળકો દારૂ પીધેલાં નથી; પણ ઘણી વાર માતાઓની વાણી ઉપરની માના જેવી હોય છે. તેના શબ્દો જ બાળકને ભૂલ તરફ લઈ જનારા હોય છે. બાળકની એક ભૂલ થાય છે ત્યારે આપણે જ તેને બીજા શબ્દથી બીજા ભૂલમાં ખેંચીએ છીએ, ને એમ આપણી મારફત જ બાળક ભૂલની પરંપરામાં ઊતરે છે.

બાળક હાથમાં લાકડી લઈને ફરતું હોય તો માતા બોલી ઊઠે છે : “ એ હમણાં ગોળો ફોડશે કે પ્યાલો ફોડશે ! ” પછી કહે છે : “ એ હમણાં ભાઈ ને મારશે. ” બાળક ગોળા

ઉપર લાકડી મારવા કે ભાઈને મારવા દોડે છે. માતા ઉશ્કેરાય છે ને સાથે પોતાની વાણીથી બાળકને ઉશ્કેરે છે.

“ એ હમણાં રડશે. ” “ એ તો કન્નિયો કરશે. ” “ હઠ દેશે. ” “ તેડી લેવાનું કહેશે. ” “ ખાવાનું માગશે. ” વગેરે અનેક વાક્યો આપણે જ પહેલાં કહીને બાળકે શું કરવું તે તેને સૂચવીએ છીએ. બાળક ઉશ્કેરાય છે ને તેમ કરવાની લતમાં જાય છે. એક ભૂલ થઈ એટલે ભૂલ અટકે એવો રસ્તો તેને બતાવવાને બદલે ઊલટું તે ભૂલને માર્ગે જાય તેવો બોલ બોલીએ છીએ. પરિણામે બાળક ખોટે રસ્તે ચડીને પેલી ડોશીના દીકરાની પેઠે નુકસાન કરવામાં અથવા કન્નિયો કરવામાં આગળ વધે છે.

આ બાબતમાં માખાપોએ વિચાર કરવાનો છે. જરાક સાવધાન રહી પોતે જે બોલે છે તે પોતે સાંભળશે, તો પેલી ડોશી અને દીકરાની વાત તેને જરૂર યાદ આવશે.

✱

[૧૦]

માનતો નથી તે મરી જઈશ ?

: ૧ :

મા રોજ કહેતી : “ મારા રોયા ! મારું માનતો નથી તે કોઈક દીનો મરી જવાનો છે. ”

પણ છોકરો ઊંધી ખોપરીનો. રોજ નિતનવા હાલા હલવે. કોઈથી ડરે તો કે ? આખું ગામ ઊંચું લે એવો.

ગામ બહાર તળાવ હતું. મા રોજ કહે : “રોયા ! ત્યાં જઈશ મા. જોજો, મારું કહ્યું ન ક્યું” તો તારી કાકી ખાઈ જવી છે ! ત્યાં મોટી મગર રહે છે.”

પણ છોકરો ક્યાં ખીએ એવો હતો ? એ કહેતો : “ચાલ ને, જોઈ તો ખરો કે મગર કાકી કેવી છે !”

છોકરો કહે : “મા ! પાણી પા ને ?”

“ભિભો રહે; ઘાડ શી આવી છે ?”

“મા ! પાણી આપ ને ?”

“લઈ લે ને; તારા હાથપગ ભાંગી ગયા છે ?”

છોકરો કહે : “ત્યારે હું તો મારે આ ચાલ્યો. તળાવે જઈને પાણી પીશ.”

છોકરો ચાલી નીકળ્યો.

મા કહે : “એ રોયા ! પાછો વળ, પાછો વળ ! આ મારું કહેવું નથી માનતો તે મરી જવો છે.”

છોકરાને તો મગર જોવી હતી. કાંઠે જઈને પાણી પીવા જાય ત્યાં તો મગરે બહાર નીકળીને એનો પગ પકડ્યો. છોકરાના શા ભાર ? મગર તો છોકરાને ગળી ગઈ.

મા તો દૂરથી જોઈ રહી. પણ મગર રહે ત્યાં જાય શી રીતે ?

એ તો રોવા ને કકળવા લાગી. આડોશીપાડોશી ભેગાં થયાં. બધાં કહે : “ના નો’તી પાડવી ? ત્યાં શું દાંટણું હતું તે જવા દીધો ?”

મા કહે : “ અરે બાઈ ! મેં તો ઘણી ચે ના પાડી. ના કહીને તો જીભના ફૂચા વળી ગયા. પણ રોયો માને એવો ક્યાં છે ? આ લ્યો, માબાપનું ન માને તો આમ જ થાય ના ? ”

પાડોશીએ કહે : “ હા બાપુ ! રોયાં આજકાલનાં છોકરાં જ એવાં થઈ ગયાં છે. માબાપનું તો માને જ શાનાં ? ને પછી આવા જ હાલ થાય ના ? ”

છોકરો તો મગરના પેટમાં ગયો. પણ કાંઈ કાચો ન હતો. કેડે છરી તે કાઢીને મગરનું પેટ કાપ્યું ને ભાઈસાહેબ બહાર નીકળ્યા ! દોડતો દોડતો ઘેર આવ્યો ને માને કહે : “ કાં, કહેતી’તી ને કે માનતો નથી તે મરી જઈશ ? ”

: ૨ :

આ ફૂકામાં ચાલતી એ એક વાર્તા છે. વાર્તા સાવ ખોટી છે. પણ તેમાં રહસ્ય છે. આપણે ત્યાંના દાખલા લઈએ. છોકરો કહે છે : “ બા ! મારે નિસરણીએ ચડવું છે. ” બા કહે છે : “ નથી ચડવું. ” છોકરો માનું કહેવું માનતો નથી ને ચડવા લાગે છે. મા કહે છે : “ રોયા ! પડી જઈશ, હો ! ” છોકરો ચડીને પાછો ઊતરે છે, ને કહે છે : કાં, કહેતી’તી ને કે પડી જઈશ ? ”

નાનું બાળક કહે છે : “ બા ! હું પાટલી લાવું ? દૂધની ટબૂડી લાવું ? ફલાણું લાવું ? ફલાણું લાવું ? ” બા કહેશે : “ ના, નથી લાવવું, તારા હાથમાંથી પડી જાય. ” બાળક કહે છે : “ ના, હું તો લાવીશ. ” “ રહેવા દે, ભાઈ ! પડી જઈશ ને પગ ભાંગશે. ”

‘ હા ’ ‘ ના ’ ચાલુ હોય છે એટલામાં બાળક વસ્તુ લાવે છે ને કહે છે : “ કાં, કહેતી ’તી ને કે પગ લાંગરો ? પગ તો કાંઈ ન લાંગરો. ”

આવું હુમેશાં ઘરોમાં બન્યા જ કરે છે. મા ‘ ના ’ કહે છે; છોકરો કરવા જાય છે. મા ‘ ના ’ નું કારણ બતાવે છે; છોકરો તે ખોટું પાડી બતાવે છે. માને લાગે છે કે છોકરું કહેવું માનતું નથી ને બાંગરું થઈ ગયું છે. છોકરાને થાય છે કે મા નકામી ના પાડે છે ને વળી ખોટું સમજાવે છે. મા કહે છે કે ‘ આમ થશે ને તેમ થશે. ’ છોકરું સિદ્ધ કરે છે કે ‘ તેમ ન થયું. ’ મા છોકરાને કામ કરતું રોકવા જાય છે; છોકરું માને કામ કરી પાછી પાડે છે. પરિણામે માને ના કહ્યા કરવાની અને છોકરાને ન માનવાની ટેવ પડે છે.

આપણને આપણું કહેવું મનાવવાનો અજબ જેવો શોખ છે. એ માટે આપણે બાળકને ધમકાવીએ છીએ, મારીએ છીએ. વખતે વખતે લાલચ આપીએ છીએ. કહેવું ન માનનારના આ હાલ થયા ને તે હાલ થયા, એવી ‘ માખી અને તેનું બચ્ચું ’ ની વાર્તાઓ કહીને તેના ઉપર ઠસાવવા માગીએ છીએ કે બાળકે મોટાનું માનવું જ જોઈએ; જો ન માને તો પાપ થાય, નદી તાણી જાય, અથવા બિના ઉનામણામાં પડીને મરી જાય, કે તેને મગર ખાઈ જાય. પરંતુ ‘ ના ’ ની ઉપરવટ થઈને કામ કરતું બાળક તુરત જ શોધી કાઢે છે કે માબાપનું કહેવું સાવ બનાવટી છે. કદાચ માબાપના કહેવા પ્રમાણે થાય છે તો ત્યાં પણ બાળક પોતાના અનુભવથી સમજી શકે છે કે આ તો પોતાને ચાલતાં ન આવડ્યું તેથી પડાયું, નહિ કે ના પાડી હતી તે છતાં રમવા આવ્યું હતું

માટે તેમ થયું. કોઈ કોઈ બાળક આવે વખતે એમ પણ માને છે કે ખાનું કહેવું ન માન્યું માટે પડ્યું. પણ આ માન્યતા લાંબો વખત ન ટકી શકે. કદાચ ટકે તો બાળકમાં કાર્યકારણને ખોટી રીતે જોડવાની પદ્ધતિ ઊભી થાય; માખાપનું ન માનવાથી કંઈક નુકસાન થાય જ એવો વહેમ પેસે. અને વહેમ એટલે બુદ્ધિનો અંધકાર !

બાળકોને આપણે ખોટી રીતે સમજાવવાં નહિ જોઈએ. એમ કરવાથી તેમનામાં અશ્રદ્ધા ને અનાજ્ઞાંકિતપણું આપણે જ દાખલ કરીએ છીએ. જ્યાં બાળકના ખરેખરા સંરક્ષણ માટે યોગ્ય રુકાવટ કરવાની અતિ આવશ્યકતા લાગે ત્યાં જ 'ના' પાડીએ. અને ના પાડી સીધી રુકાવટ સાથે બાળક સમજી શકે ત્યાં સુધી ખરાખર સાચેસાચાં કારણોં બાળકને આપીએ. છેક નાનાં બાળકો પણ ધીરેથી તેઓ સમજે તેવાં કારણોં આપીએ તો સમજી શકે છે.

છોકરે માનું કહ્યું ન માન્યું માટે મરી ગયો એવું આપણા લોક-કેળવણીકારો આવી જાતની વાર્તાઓ દ્વારા બતાવે છે. આફ્રિકાના લોક-કેળવણીકારો ઉક્ત વાર્તા દ્વારા માને એવું શિક્ષણ આપતા દેખાય છે કે માએ એવી રીતે 'ના' પાડીને બાળકને જ્યાંત્યાં જતું રોકવું નહિ !

થોડાએક વખત પહેલાં અમે નાનાં બાળકોને લઈને એક નદીએ નાહવા ગયેલાં. બાલમંદિરનાં ઘણાં બાળકો આવ્યાં હતાં.

નદીનું પાણી ખળખળ વહી જતું હતું. નાનાં બાળકો ગોઠણસમા પાણીમાં નાહી રહ્યાં હતા; સામસામે પાણી ઉડાડી હસતાં હતાં; ચત્તાં પડી આકાશની સામે જોઈ રહ્યાં હતાં; કોઈ કોઈ માછલી જેમ પાણીમાં તણાતાં હતાં. બાળકોની સુંદર જલક્રીડા ચાલી રહી હતી.

હું ત્યાંથી નીકળ્યો. એક ભાઈ કાંઠે ઊભા ઊભા આ બધું જોતા હતા. મેં તેને પૂછ્યું :

“ કેમ ભાઈ ! નાહી લીધું ? ”

“ ના. ”

મેં કહ્યું : “ ચાલો ત્યારે નાહીએ. ”

તે રડવા લાગ્યા ને જોલ્યા : “ પણ મારી બાએ નાહવાની ના પાડી છે. ”

“ શું કામ ? ”

મેં ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ તે ભાઈ નાહવા ન પડયા. હું વિચાર કરવા લાગ્યો :

“ શા માટે બાએ ના પાડી હશે ? ”

મને લાગ્યું માને બાળક ખોટનું કે બહુ પ્રિય હશે; ને સાથે જ તેને થયું હશે કે રખે ને મારો દીકરો પાણીમાં પડે ને ડૂબીને તણાઈ જાય !

બેશક અહીં માનો તો પુત્ર પ્રત્યે પ્રેમ જ છે; તેની સાચવણ માટે જ તેણે બાળકને પાણીમાં પડવાની ના પાડી છે. અને ખરેખર બાળક પાણીમાં પડ્યા વિના ઘેર પહોંચશે એટલે માને તો પોતાની શિખામણ આપીને મોકલવાની કે મનાઈહુકમ કાઢવાની રીતિમાં વધારે વિશ્વાસ બેસશે. પણ આ તો માતાની દૃષ્ટિએ.

બાળકની દૃષ્ટિએ માતાનો જે આ પ્રેમ છે તેની પાછળ હૃદયની લાગણી છે તેનો ઇન્કાર ન કરી શકાય. છતાં એમાં અજ્ઞાન છે અગર તો પ્રેમની લાગણીની વિકૃતિ છે. માના મનમાં સહજ હોય છે કે પોતાનું બાળક સુરક્ષિત રહે; પણ એ સાથે જ માનું મન માગે છે ને માગવું જ જોઈએ કે મારું બાળક શરીર, મન અને સર્વ શક્તિઓમાં વિકાસ પામે. બાળક પરત્વેનું અતિ મમત્વ આડે આવી તેના જ વિકાસમાં ઊભું રહે તો તે માતૃપ્રેમ નથી પણ માતૃસ્વાર્થ છે. બાળકને કશી ઇજા થાય એ જોવા મા ન માગે; પણ સાથે જ બાળક નિષ્ક્રિય અને અશક્ત રહે તેની ચિંતા મા ન રાખે તો માની બુદ્ધિ અને લાગણી અણવિકસી અને અંધ ગણાય.

ધારો કે પેલા ભાઈ વીશ વર્ષની ઉંમરે તરતાં ન આવડવાને કારણે જ એકાદ પૂરમાં તણાઈ જાય છે, જ્યારે તેના સાથીઓ નદીમાં પડીને નિર્ભય બની આસ્તે આસ્તે તરતાં શીખ્યા છે તેથી તેઓ બચી જાય છે. તે વખતે આ માતાના મનને શું થશે ? તે કપાળ કૂટી કહેશે : “ અરે, હું કેવી

ટૂંકી મતિની કે મારા બાળકને મેં પોતે જ શક્તિમાન થતું અટકાવ્યું ? મેં પોતે જ તેના હાથ-પગ કાપી નાખ્યા, અગર બાંધી રાખ્યા ? ”

અતિકાળજી રાખનારી માતાઓનાં બાળકો સંબંધે આવું જ બને છે; ને બનવું સહજ છે. બાળકનો મૂળ સ્વભાવ સ્વયં પ્રવૃત્તિથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. પરંતુ શુભચિંતક માતા જ્યારે બાળકને બધું કરવાની ના પાડે છે ને તેને સાચવવા બધું પોતે કરે છે અગર કરાવી દે છે, ત્યારે બાળક અક્રિય રહી સડે છે. તેની શક્તિનો થનગનાટ થોડો વખત ઊછળી પાછો પડે છે. તેનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ વારં-વાર રડી રડીને પછડાયા પછી ટાઢું પડે છે ને આખરે બાળક હતાશ થઈ અશક્તિને માર્ગે જાય છે. ધીરે ધીરે તે પોતાની જ જાતમાં વિશ્વાસ ખોઈ નાખે છે તેને મા એકજ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન લાગે છે; તેનો બોલ એક જ શાસ્ત્રવચન થઈ પડે છે. પોતે વિચાર અને ક્રિયા ખોઈ બેઠેલું છે. તે વારંવાર માને પૂછે છે : “ આ કરું ? પેલું કરું ? ” માની ‘ હા, ના ’ ઉપર તે રહે છે. તેનામાં પોતાપણું કશું રહેતું જ નથી. લોકો તેને ‘ માબાઈ ’ કે ‘ માવડિયો ’ કહે છે, અને પાછળથી તે જ ‘ માવડિયાને ’ મા કહે છે : “ રોયા ! આવો નમાલો ક્યાંથી થયો ? રોયા ! બહુ સાચવીને રાખ્યો તે બગડી ગયો ? ” વગેરે પણ પાછળથી આ બધું રાંડચા પછીના ડહાપણ જેવું રહે છે.

માને બાળકની ચિંતા રહેવી જ જોઈએ. પણ તે ચિંતા બાળકને સદૈવ ઉપકારક થાય તેવી જોઈએ. તે ચિંતા કલ્પિત ન જોઈએ; તે ચિંતા અકારણ ન હોવી જોઈએ.

માએ બાળકને એમ કહેવું જોઈતું હતું કે “બાપુ ! તારા શિક્ષક કહે ત્યાં નાહજે. સૌ નાહતાં હોય ત્યાં નાહજે; રબ વાના આટલા પાણીની પેલી બાજુ ન જતો.”

અને માએ શિક્ષકને પોતાના બાળક પરત્વે લલામણુ કરવી હતી. બાળકને લઈ જનાર ઉપર લલે આપણે પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છતાં માનું મન લલામણુ કર્યા વિના નથી રહેવાનું; માટે લલામણુ અવશ્ય થાય. પણ પછી માએ શિક્ષક કે જેને બાળક સોંપેલ હોય તેના ઉપર અને સર્વથી મોટા ગુરુ ભગવાન ઉપર ભરોસો રાખતાં શીખવું જોઈએ.

બધી માતાઓના મનમાં હમેશાં એવું હોતું નથી કે કોઈનો ભરોસો જ ન કરવો. કોઈનો માતૃપ્રેમ ભરોસા પર નભતો હોય છે, છતાં બાળક સંબંધે ઐક્ષિકર નથી રહી શકતો; પણ એ લાગણીની કોમળતાને માતાએ બાળકના જ હિત માટે જરા કઠણ કરવી પડે. અને એ કઠણ થયેલી કોમળતા જ ખરી લાગણી છે—સમતોલ લાગણી છે, એમ સમજવું પડે. ઘણી માતાઓ પોતાનાં બાળકોને આવી નબળી લાગણીને લીધે નબળાં રાખે છે, ને આખરે તેમને ગુમાવે છે.

જ્યારે પેલા ભાઈના ગોઠિયાઓ નદીમાં નાહીને મજા કરતા હતા, પાણીના પ્રથમ પરિચયનો આનંદ લેતા હતા, તરવાની કળામાં પહેલાં પગલાં માંડતા હતા અને આત્મ-વિશ્વાસ ને સ્વાતંત્ર્ય અનુભવતા હતા, ત્યારે આ ભાઈ કાંઈ ઊભા ઊભા રેતા હતા ! કારણકે પોતાને નાહવું હતું પણ માનો મનાઈહુકમ હતો. પોતે વિકસવાને બદલે અટક્યા હતા; પોતે માની આજ્ઞાને લીધે જીવંત મટી પથ્થર થઈ ગયા હતા. માએ તેને આવી ના ન પાડી હોત તો ?

પેલા બીજા બાળકો ઘેર જઈ માને અને બાપાને કહિશે :
 “ અમે તો આમ નાહ્યા ને તેમ નાહ્યા. અમને તરતાં
 આવડ્યું. અમે પાણીમાં ડૂબકી ખાતા હતા. અને પાણી
 ઉડાડતા હતા ! ” બા અને બાપાને તે સાંભળી આનંદ થવાનો.

હવે આ ભાઈ ઘેર જઈને શું કહિશે ? મા પૂછશે :
 “ પાણીમાં નાહ્યો તો નહોતો ના ? ” બાળક કહિશે :
 “ ના. ” પરંતુ તેને પેલી નદી વગેરે યાદ આવશે ત્યારે તો
 તે રડી પડશે. તે કહિશે : “ તે મને નાહવાની ના પાડી’તી ! ”

મા ઊલટી વઢશે ને કહિશે : “ શું કામ રડે છે ? ન
 નાહ્યો એ જ સારું કર્યું. મારું માન્યું તો કેવો ડાહ્યો
 કહિવાય ! એ તો કોઈ તણાઈ ન ગયું, પણ વખતે તણાઈ
 ગયું હોત તો ? ”

બાળક માતાની ઝેરી દલીલમાં પાછો સપડાશે. રડવાનું
 સમાધાન થશે. તે કહિશે : “ હાશ ! ઠીક થયું. ડૂબી તો ન
 ગયો ! ”

તે મોટો થશે; કદી ડૂબી જશે જ નહિ. તે પોતાનાં
 બાળકોને પણ પાણીમાં જવા દેશે જ નહિ; કારણકે તે
 ડૂબી જાય !

હું એક મિત્રને ત્યાં બેઠો હતો. નાના બાળકનું ઉપરાણું લેતાં એમનાં માતૃશ્રી અમારી પાસે આવ્યાં ને કહ્યું : “ આ ઓટ્યા લખુને ધમકાવજો. આપણી નાનીને એવી રીતે ઢોડાવી કે એ પડી જાત ને એને લાગત. ”

મિત્ર સમજી હતા. માતૃશ્રીના ક્રોધને જોઈ લીધો, નાનીની આંખમાંનો ફરિયાદનો જુસ્સો પણ જોઈ લીધો, ને ધીરથી હસીને કહ્યું : “ પણ લાગ્યું તો નથી ના ? ખસ; હવે પત્યું ? ” માતૃશ્રી ચિડાયાં : “ પણ લાગી જાત તો ? હાથ-પગ ભાંગી જાત ના ? આપણે એ ન ચાલે. લખુ લાડકો હોય તો એના ઘરનો ! ”

મિત્રે વળી હસીને કહ્યું : “ પણ લાગ્યું તો નથી ના ? ”

“ પણ લાગત એનું શું ? ” માતૃશ્રી વધારે ચિડાયાં અને બબડતાં ચાલ્યાં ગયાં. “ આવવા દે લખુડાને કાલે અહીં. હું જ એને ઘઘલાવીશ ! ”

મારા મિત્રનું વર્તન યોગ્ય હતું; એમ જ જોઈએ. “ ફલાણું આમ થઈ જાત. ” તે ઉપર લડવું વઢવું એ કેટલું મૂર્ખાઈ ભરેલું છે, એ પણ આપણને સ્પષ્ટ નથી. બે બાળકો વચ્ચે આવા કોઈ પ્રસંગો બને છે કે તુરત જ આપણે “ આમ થાત, આમ થાત, આમ થાત. ” એમ કહીને પોકાર કરી ભીડીએ છીએ, બળાપો કરીએ છીએ, ને પરસ્પર વચ્ચે કલહનું બીજ રોપીએ છીએ. અને ખરેખર, આવાં નજીવાં કારણો માટે જ ઘણાં પાડોશીઓ લડતાં જોવામાં આવે છે.

આ જાતની ટેવ આપણી વસ્તુ જેવા પરત્વેની દૃષ્ટિમાં જે ફરક છે તેનું ફળ છે. આપણે મોટાંઓ જીવનમાં “આમ થાય તો ? આમ થાય તો ? અરે, આમ થઈ જાય આમ થઈ જાય !” વગેરેની કલ્પના કરીને હલકી ઊઠીએ છીએ; ને ખરેખર વાસ્તવિક દુઃખ નથી હોતું ત્યાં દુઃખ અનુભવીએ છીએ. એમાંથી આપણે “આમ થાત” નો ભય લીધો છે. એ હમેશની પ્રકૃતિ કળિયાનું કારણ છે. પણ જે આપણામાં ચોખ્ખી બુદ્ધિથી જેવાનું ડહાપણ હોય તો આપણે એમ વિચારીએ કે “આમ ન થયું તે જ સારું થયું. લાગ્યું નહિ તે જ ક્ષાયદો થયો. દીવાસળી સળગી પણ આગ ન થઈ એ જ મોટો લાભ થયો. ભૂલથી છરી પર પગ આવ્યો પણ લાગી નહિ એ જ મોટું હાંસલ થયું. ઘા લાગ્યો નહિ ને બાજુ પર પડ્યો એ જ લાભમાં લેખું.”

જે બાજુમાંથી આપણે સારી બાજુ-સવળી બાજુ જોઈએ તો સુખી થઈએ. બાજકોનાં ઉપરાણાં લઈ “આમ થાત” કહીને લડવા ન જઈએ.

ખેશક આનો અર્થ એમ નથી કે ગમે તેમ થવા દેવા માટે આપણે ખેદરકાર રહેવું, અથવા થવાનો સંભવ હોય ત્યાં દૂર-દેશી ન વાપરવી. વાત ‘થવા દેવા’ની નથી; થયા પછી યોગ્ય ઉપાય તો લેવો જ જોઈએ. થઈ ન ખેસે તેની ચિંતા-કાળજી રાખવી જોઈએ. પણ થયું ન હોય છતાં થાત તેનો ભય અને ચિંતા કરીને ન તો આપણે દુઃખી થવું, અથવા બાજકો કે માબાપો સાથે લડવું.

નાનું છોકરું પોતાનામાં શક્તિ આવી છે એની ખાતરી રાખી તપેલું લઈને માને દેવા જાય છે. મા કહે છે : “ મૂકી દે; તારાથી નહિ લેવાય. ”

છોકરો મહેનત કરી નિસરણીએ ચડવાની શક્તિ મેળવી એ પગથિયાં પછી ત્રીજે પગથિયે ચડવા જાય છે ત્યાં બાપ કહે છે : “ હેઠો ઊતર; હજી ચડ્યા જેવડો નથી. પડીશ તો હાડકાં રંગાઈ જશે. ”

છોકરું પોતાની આંગળીની સંભાળ રાખીને શાક સુધારે છે કે પેન્સિલની અણી કાઢે છે. બાપ ખિન્નઈને કહે છે : “ છરી હેઠે મૂકી દે; નાને પંડે નાનો ને મોટાંનું કામ કરવા જાય છે ? ”

છોકરું કહે છે : “ હું તો હવે આવડો મોટો ખાડો ટપી જાઉં. હવે તો હું આવડો મોટો પથરો ઉપાડું. ” ઘરમાંથી કોઈ કહેશે : “ બાપુ ! મકોડાની કડ સંભાળજે. ”

બારણું ન ઊઘડતું હોય ને છોકરું કહેશે : “ લાવો હું ઉઘાડી દઉં. ” બધાં એને લોહું પાડીને કહેશે : “ કાંઈ છોકરાથી તે છાશ પિવાતી હશે ? ”

મોટાંઓ કોઈ મુશ્કેલીના પ્રસંગે કોઈ ગૂંચ ઉકેલતાં હોય છે એટલામાં છોકરું આવીને પોતાની દૃષ્ટિએ કાંઈક માર્ગ બતાવવા બોલે છે. બધાં કહે છે : “ આ જોને, કુંભાર કરતાં ગધેડાં ડાહ્યાં ! ”

છોકરી દાળશાક વધારવા માગે. બા કહેશે : “ દાઝી જઈશ.” છોકરી કહેશે : “ ચોખા સમા કરવા આપો.” બા કહેશે : “ ઢોળી નાખીશ; આવડે નહિ.”

આમ ને આમ કહીને આપણે બાળકમાં તેની જાત પ્રત્યે અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. બાળકો અમુક વખતે અમુક કામ શીખવા માગે છે. તે વખતનો તેમનો ઉત્સાહ જખ્ખર હોય છે. નવું જાણવાની વૃત્તિ અંદરથી આવેલી હોવાથી દરેક કામમાં તેમને રસ પડે છે, ને તેથી તેઓ પોતાનું કામ પૂરેપૂરી એકાગ્રતાથી કરે છે. તે વખતે તેઓ જાતને સંભાળવાની કાળજી રાખી શકે છે; તે વખતે અમુક આમ થાય અને અમુક તેમ થાય એમ ખતાવવામાં આવે છે તો તેઓ ભૂલ ન થાય માટે અસાધારણ ચિંતા રાખીને કામ બજાવે છે. તેમના વિકાસ માટે જોઈતી પ્રવૃત્તિ તેમને મળતી હોવાથી તેમના ચહેરા ઉપર આનંદ હોય છે; શરીરમાં ચેતન હોય છે. પ્રત્યેક પળે તેઓ જેમ જેમ કામ કરતાં જાય છે, તેમ કામ કરવાની તેમની શક્તિમાં વિશ્વાસ વધતો જાય છે. એ વધેલા વિશ્વાસને લીધે આપણને તે કહે છે : “ કરી શકીશ; મને કરવા દો. મને આવડે છે !” અને જો કરવા નથી હેતાં તો ઘણી વાર કબ્જિયા કરે છે, ને માર પણ ખાય છે.

પણ વારંવાર ના પાડવાથી અને નહિ થાય એમ કહેવાથી બાળક પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ ખોઈ બેસે છે. પછીથી પોતે કામ કરતાં જ ડરે છે. કામ કરવા જતાં માખાપનું વચન તેને સાંભરે છે ને તે મૂકી દે છે. પોતે એમ જ માને છે કે ચોક્કસ પોતાથી નહિ થાય. તેને જો કોઈ કહે છે : “ પાટલો લાવ ને ?” તો તે ના પાડે છે. પરાણે ઊપડાવે છે તો પાટલો પડી જાય છે. ત્યારે રડે છે. કારણ પૂછતાં

જણાય છે કે તે એમ માને છે કે “ પોતાથી તે ન બની શકે. પોતે કેમ કરી શકે ? ”

મારા અનુભવમાં આવા ઘણા દાખલાઓ આવ્યા છે. તેમાંના એક બસ થશે. ચંદુભાઈની માએ એનામાં અવિશ્વાસનું ઈન્જેક્શન કરેલું. તેને મેં કહ્યું : “ ભાઈ ! ચાલો આ પુલ ઉપર. ”

તે કહે : “ મારાથી નહિ અવાય. રૂખી જાઉં. ”

મેં કહ્યું : “ કોણ કહે છે ? ”

“ મારી બા કહેતી હતી. ”

“ ચંદુભાઈ ! પેલો પથરો લાવો. ”

“ હું નહિ લાવું. ”

“ કેમ ? ”

“ મારાથી નહિ ઊપડે. ”

“ કેમ જાણ્યું ? ”

“ મારી બા કહે છે કે મારાથી ન ઊપડે. ”

“ પણ હું કહું છું કે ઊપડશે. ચાલો, આપણે ઉપાડી જોઈએ. ”

છેવટે મેં એની સાથે રહી એ કામ થઈ શકે છે એવી તેને ખાતરી કરાવી ત્યારે તે હસ્યો ને પછી વિચારમાં પડ્યો.

તે દિવસથી તે છોકરામાં ઘણો ફેરફાર થયો. ગયેલી શ્રદ્ધાનું કિરણ તેનામાં ફરી વાર પ્રગટ્યું.

આપણે બાળકોમાં અશ્રદ્ધા પેદા કરી તેમને અશક્ત કરી નાખીએ છીએ. ખરી રીતે બાળકોમાં આપણે અવિશ્વાસ કે અશ્રદ્ધા એ આપણા પોતાનામાં જ અવિશ્વાસ કે અશ્રદ્ધા છે.

આપણે બાળકોમાં વિશ્વાસ રાખવાની હિંમત કેળવવી જોઈએ. થોડી પણ શ્રદ્ધા રાખશું તો જરૂર તેઓ આપણને ખાતરી કરી જ આપશે કે તેઓ ઘણી વધારે શ્રદ્ધાને પાત્ર છે. બાળક નાનું છે પણ મનુષ્ય છે; તે મનુષ્યત્વ ખીલવવા મથી રહ્યું છે. આપણું કામ તેનામાં વિશ્વાસ મૂકી તેને આગળ જવામાં મદદ કરવાનું છે. આપણે બાળકમાં વિશ્વાસ રાખીએ.

*

[૧૪]

ટોકળી

જેઓને વારંવાર દવા લેવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે તેઓને દવા બહુ જ થોડી અથવા સાવ જ નહિ જેવી અસર કરે છે. દાકતરને દિનપ્રતિદિન દવાનું પ્રમાણ વધારવું જ પડે છે. દાકતરો આવા દરદીઓને ‘કોનિક પેશન્ટ્સ’ કહે છે. દાકતરો દવા આપ્યા કરે છે, દરદીઓ દવા પીધા કરે છે, રોગ આગળ વધે છે, ને જીવન ઘસાતું બાય છે !

આનું કારણ શું ? મૂળ કારણ માણસ માંદો પડ્યો તેમાં છે. તેણે જો આરોગ્ય જ સાચવ્યું હોત તો તેને દવા પીવી ન પડત; ખીજું કારણ દાકતરે તેને નીરોગી રહેવાને માર્ગે મૂકવાને બદલે માત્ર રોગ જ મટાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો; ત્રીજું કારણ રોગ જેમ જેમ ન મટતો ગયો તેમ તેમ વધારે ને વધારે તેજ ડોઝો આપવામાં આવ્યા. હવે દાકતરો અને શરીર-શાસ્ત્રીઓ માનવા લાગ્યા છે કે આ દવાના ઉત્તેજકો અને મંદ પરિણામોમાંથી મુક્તિ આપવા માટે દવાખાનાને બદલે

આરોગ્યગૃહો ખાંધવાં જોઈએ; દાકતરોની જગ્યાએ હવે આરોગ્યશાસ્ત્રીઓએ આવવું જોઈએ; દવા લેવા દોડનાર દરદીને દવાને બદલે પહેલેથી શુદ્ધ હવા ખવડાવવી જોઈએ.

આ વિચારસરણીથી બાલશિક્ષણમાં ટોકણીના સ્થાનને જોઈએ. આપણને વારંવાર માખાપો તરફથી કહેવામાં આવે છે કે “ભાઈ! આ છોકરાંઓનું તે શું કરવું? કહી કહીને થાકી જઈએ છીએ પણ છોકરાઓ સાંભળતાં જ નથી એક વાર કહીએ છીએ તે તો જાણે કાનતળે જ કાઢે છે! પાંચ-પચાસ વાર કહીએ ત્યારે જરાક ધ્યાન આપે છે. આનું તે કરવું શું? જેમ વધારે કહીએ છીએ એમ વધારે ગણકારતાં નથી. આનો કંઈ ઉપાય?”

ઉપર જોયું કે દવાઓ જેમ વધારે લેવાય તેમ તે વધારે લેવાની જરૂર પડે છે, ને ત્યારે જ તે અસર કરતી દેખાય છે. ટોકવાની બાબતમાં પણ એમ જ છે. જેમ વધારે ટોકતા જઈએ તેમ ટોકવાનું વધારે ને વધારે વધતું જ જાય છે. જેમ દવા લાંબે વખતે કામ નથી કરતી પણ સદી રહે છે, તેમ જ લાંબે વખતે તેનાં તે જ વચનો અસર નથી કરતાં; સાંભળનાર રીઠો થઈ જાય છે તેને થાય છે કે “એ તો કહ્યા કરે. રોજનું થયું; દિવસ આખાનું થયું; કહેવાની એક ટેવ પડી. આપણે તો કરીએ છીએ તે કર્યા કરીએ!” ટોકવાથી આવી માનસિક વૃત્તિ બાળકમાં પણ આવે છે.

મૂળ દોષ બાળકો સાથે કામ કેમ પાડવું તેમાં છે. મોટે ભાગે બાળક આપણું કહેવું સાંભળવા ને તેમ કરવા ખુશી હોય છે. તેની સ્વાભાવિક મનની વૃત્તિ તાંદુરસ્ત હોય છે. તે ઊલટું ના પાડ્યા છતાં કામ કરવા હોડે છે; કામ કરવા ન દઈએ તો તે રડે છે. પરંતુ આપણે જ તેની આ નીરોગી

અને સ્વાભાવિક વૃત્તિને અનારોગી અને માંદી કે વિકૃત કરી નાખીએ છીએ. જ્યારથી આપણે બાળકમાં રહેલી કામ કરવાની, કહ્યું કરવાની, આપણને સાંભળવાની વૃત્તિને રોકીને અટકાવીએ છીએ ત્યારથી ટોકવાનું કામ શરૂ થાય છે. એક વાર બાળકનો સ્વાભાવિક જુસ્સો રોક્યો એટલે તે પાછું પડ્યું; તેને આઘાત પહોંચ્યો; તે પાછું વળ્યું; તેના કાન બંધ થયા; તેના અંતરમાં આપણો અવાજ જતો અટક્યો. આપણે જ તેના કાન બહિરા કર્યા અને આપણે જ તે નથી સાંભળતું તેની ફરિયાદ કરવા બેઠા! તેનો ઉપાય પૂછવા નીકળ્યા! આપણે જ તેને માંદું પાડ્યું ને દવા આપવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે રોગ લાગુ થયો તેનું શું? જેમ જેમ ટોકણીનો ડોઝ વધારતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે નીંભરું થતું જાય છે. અને ખરાબર આમાં જ ન સાંભળવાનો, ન માનવાનો માનસિક રોગ જડ ઘાલી બેઠાનું મૂળ છે. બેશક દરેક વધારેલા ડોઝથી બાળક થોડો વખત સાંભળશે, માનશે; પરંતુ જેમ બીજા ઉત્તેજકોથી શરીર આખરે પાછું પડે છે, તેમ જ ગાળો વગેરે ટોકણીથી ઉત્તેજિત થયેલ મન પાછું પડે છે ને વધારે મંદ થતાં વધારે ટોકણી માગે છે. આખરે તો તે સાવ હાથથી જાય છે. તેને કશા શબ્દોની અસર થતી નથી—જેમ આખરે કોઈ પણ દવા પેટમાં રહેતી જ નથી તેમ.

આપણે ટોકણીના ઉત્તેજકોથી બાળકને દૂર રાખીએ. તેને દવાને બદલે હવા આપીએ. તે જ્યારે સ્વાભાવિકપણે આપણું કહ્યું કરવા અને સાંભળવા તૈયાર હોય છે, ત્યારે તેની તેમ કરવાની મરજી અને શક્તિને વધારીએ; અને જ્યારે તેમ કરવાની મરજી ન થાય ત્યારે તેને છોડી જ દઈએ.

રડતી રડતી ચંદ્રા બા પાસે આવીને કહે : “ કનુ પાસેથી કાતર અપાવી દે. ”

ચંદ્રા નાની હતી; કનુ મોટી હતી. કનુ કાતરથી કાગળ ફોરતી હતી. ચંદ્રાને એની જેમ કરવું હતું.

બાએ ઘાંટો પાડી કહ્યું : “ એ કનુ ! આપી દે એને કાતર ! ”

કનુ કહે : “ બા મારે કોતરવું છે; મારે ભાત પાડવી છે. ”

બા કહે : “ પણ, આ ચંદ્રા રોવે છે એ જોતી નથી ? આવડી મોટી થઈ પણ નાની બે'નને રોવરાવતાં શરમ નથી આવતી ? ”

કનુને કાતર આપી દેવી પડે છે. ચંદ્રા કાગળ લઈ કાપવા બેસે છે.

કનુ ચિત્ર કાઢે છે; વોટરક્લરની પેટી અને પીંછી સામે પડેલાં છે. ચંદ્રા કનુ પાસે જઈ બેસે છે ને કહે છે : “ મને પીંછી આપ. ”

કનુ કહે : “ હું નહિ આપું. મારે ચિત્ર કાઢવાં છે. તને પેટી વાપરતાં ન આવડે. ”

ચંદ્રા કહે : “ હું બાને કહીને તારી પાસેથી લેવરાવીશ. ન આપ તો બાને કહું. જોજો, બા ન અપાવે તો ! ”

ચંદ્રા બાને કહે છે : “ બા ! મને કનુ પાસેથી પેટી ને પીંછી અપાવ ને ? મારે ચીતર કાઢવાં છે. ”

બા કહે : “ તારે ચીતર ન હોય; તું નાની છો. ”

ચંદ્રા કહે : “ અં અં ! અમારે ચીતર કાઢવાં છે. બે’ન ચીતર કાઢે તો અમે ય કાઢશું. અમને પેટી અપાવી દે. ”

બા કહે : “ બાપુ કનુ ! આને જરા પેટી ને પીંછી આપ ને ? એને ચીતર કાઢવાનું મન થયું છે ”

કનુ કહે : “ પણ તો પેટી બગાડશે. અને એને ચીતર કાઢતાં ક્યાં આવડે છે ? કહે તો અહીં બેસારું ને ચીતર દેખાડું. ”

બા કહે : “ બે’ન ! ઘડીક વાર આપ ને ? એનો કબ્જિયો ઓલાય ! ”

કનુએ કણસતે મોંએ પેટી ને પીંછી આપ્યાં.

ચંદ્રા કહે : “ કાં, નો’તાં આપવાં ને ? બાને કહીને લીધાં ને ? ”

નાનાં બાળકો મોટાં બાળકો પાસેથી જ્યારે કાંઈ લેવું હોય ત્યારે બાનું શરણુ શોધે છે બા નાના બાળકનો પક્ષ કરે છે. કાં તો બાળક નાનું છે એટલે વધારે વહાલું લાગે છે; કાં તો નાનું બાળક રડે તે બાથી સાંખી શકાતું નથી; કાં તો એનો કબ્જિયો ઓલવવા માટે; કાં તો એને માગ માગ કરતું પોતાની પાસેથી કાઢવા માટે; કાં તો નાનું બાળક રોજ રાજ જ રહેવું જોઈએ મોટાંઓ જરા ભલે સહન કરે પણ નાનાની માગણી કે ઇચ્છા સાચવી લેવી જોઈએ, એમ બા માનતી હોવાથી. આમ જુદાં જુદાં કારણે બા નાના બાળકને હુમેશાં અપાવી દે છે. કોઈ બા મોટા બાળકને હુકમ કરીને, વખતે તેના પર જુલમ કરીને, વખતે તેને મારીને પણ નાના બાળકને અપાવે છે જ્યારે કોઈ બા મોટા

બાળકને સમજાવીને, ફેસલાવી પટાવીને કે કંઈક લાલચ આપીને અપાવી દે છે. કોઈ બા ઘડીકમાં અપાવી દે છે તો ઘડીકમાં અપાવી દેવાની ના પાડે છે; પણ આખરે નાનું બાળક જીવ પર ચડે છે ત્યારે પાછું અપાવી દે છે. કોઈ બા મોટા બાળકની જરૂરિયાત યોગ્ય ગણીને અપાવી દેવાની ના પાડે છે, પણ આખરે નાના બાળકની આજીજી રુદ્ધન કે કનડગતને આધીન થઈ અપાવી નાનાને દે છે.

આમ નાનું બાળક વારંવાર મોટા બાળક સામે બાની મદદથી ફાવી જાય છે, ને ફાટી જાય છે. તેના મનમાં વિચાર આવવો જોઈએ કે આની પાસેથી આ લેવું છે કે ‘અસ અપાવી દે!’ તેને અનુભવથી ખાતરી થઈ છે કે બા અપાવી દેવાની છે. કદાચ કબ્રિયા માટે બા મારશે તોપણ તે અપાવશે તો ખરી જ! આવું બાળક ‘અપાવી દેવરાવવાની’ બદ્દીમાં પડે છે, એટલે તે એક જુલમગાર બને છે. તે બીજા બાળકની જરૂરિયાત જોતું કે સાંભળતું કે વિચારતું જ નથી; બીજાને માન આપવાનો વિવેક તેની આગળથી ચાલ્યો જ જાય છે. નબળા સત્તાધારીના હથિયાર તરીકે રુદ્ધન, તોફાન વગેરે કરીને અવિચારી ને અવિવેકી કે પોચા મનની બાને તાબે કરે છે. સત્તા વિનાના, પારકી તાકાત ઉપર રહેવાવાળા આપખુદનો તેનામાં સ્વભાવ આવે છે. તેને “કમજોર ગુસ્સા બહોત” કહેવત લાગુ પડે છે.

‘અપાવી દે’માં જે બાળક ફાવે છે તે વિચાર-વિવેક ભૂલે છે, ઉપરાંત ગુલામ બને છે. તે પોતાની યોગ્યતાનો વિચાર નથી કરતું પણ તેને જોઈએ છે માટે પોતે લાયક છે એવો ભ્રમ તેનામાં પેદા થાય છે; અને જ્યારે નથી મળતું ત્યારે તે કોઈનું શરણુ શોધી શરણુ આપનારને આધીન બને છે.

‘અપાવી દે’ને માર્ગે ચડેલ બાળક કોઈકે કરી આપવું નોંધ્યે ને ન કરી આપે તો તેની સામે લડાઈ કરે છે, પણ પોતે કરવું નોંધ્યે કે તેને માટે લાયક બનવું નોંધ્યે, તે તે સમજતું નથી. પરિણામે જ્યારે તેને અપાવી દેનાર નથી મળતું અગર જ્યારે તેને આપનાર નથી મળતું ત્યારે તે દુઃખી થાય છે, હિરાન થાય છે.

આવું બાળક મોટું થતાં બહુ દુઃખ સાથે સમજે છે કે “લાયકને માટે બધું છે.” ‘અપાવી દે’ની ટેવથી તે તૈયાર માલે જમતાં શીખ્યું ને જાતે મેળવવા યોગ્ય ન થયું તેનું તેને સાલે છે. ‘અપાવી દેવરાવ’માંથી તે ખોટું અભિમાની અને સરસાઈ ભોગવવાવાળું બન્યું કે જેને લીધે તે સ્વાભિમાનથી વધારે દૂર ગયું. નાના બાળકને ‘અપાવી દેવાની’ રીતમાંથી માખાપે બચવું નોંધ્યે. જેને અપાવી દેઈએ છીએ તે સ્વાર્થી અને આપખુદ બને છે, ને જેની પાસેથી અપાવીએ છીએ તેને અન્યાય થાય છે. ભાઈ-ભાઈ કે બેન-ભાઈ વચ્ચે આમ કરવાથી સંપ થવાને બદલે વેર થાય છે; એકને થાય છે કે બા મને ચાહે છે ને બીજાને લાગે છે કે મારી બા ખરાબ છે, મને જ હિરાન કરે છે, મારું જ લેવરાવી લે છે ! બાળકો અપાવી દીધા પછી અંદરઅંદર લડે છે ને કહે છે : “કાં નોતું આપવું ને ? લે, લેતું જા !” સામું બાળક ચિડાઈને મારવા દોડે છે, અગર હિજરાઈને ગાળો દે છે કે રડે છે; પરિણામે બા પોતાનાં જ બાળકો વચ્ચે ‘ખો’ પડાવે છે.

આપણે માખાપ તરીકે આ બાબતમાં ખૂબ કાળજીથી ચાલવું નોંધ્યે. ઘરમાં બેચાર બાળકો હોય ત્યારે દેખાદેખી કરવાનું સહજ છે; છતાં બધી વખતે દેખાદેખીથી કામ કરવામાં

લાલ નથી. પોતાની કેવળ યોગ્યતાની બહાર જઈ બાળક કંઈક કરવા માગે તો તેમાં તેને નુકસાન જ છે. પોતાની કંઈક યોગ્યતા હોય ત્યારે થતું અનુકરણ શીખવાના પ્રયત્નરૂપ છે. નાનાં બાળકો જ્યારે મોટાંઓ જે કરે છે તે કરી શકતાં નથી, કરી શકવાનાં નથી તે છતાં તેમ કરવા માગે છે, ત્યાં આપણે તેમને તેમ જ કરવા દેવા માટે મોટાં પાસેથી અપાવી દેવું ન જ જોઈએ. કાં તો તેમને મોટાંઓના કામને જોવા બેસારીએ, અગર તેમને તે કામમાં મદદગાર બનાવીને જોડીએ; જેમ કે રંગકામ ચાલતું હોય તો પાણી લાવવાનું કે પીંછી ધોવાનું, અગર તો તે કામને બદલું બીજું તેવું જ કામ તેને આપીએ. ગમે તેમ કરીએ પણ બીજા પાસેથી અપાવી તો ન જ દઈએ.

અમુક વસ્તુ બાળકને જોઈએ છે ને તેને જરૂરની છે એમ લાગે ત્યાં પણ, તે જોઈએ છે માટે જ બીજા પાસેથી અપાવી દેવી ન જોઈએ. તેને વસ્તુ મળ્યાનો લાભ થાય તેના કરતાં અપાવી દેવાવવાની ટેવ પડે તેનું નુકસાન વધારે છે. બાળકને તેવી બીજી વસ્તુ હોય તો આપવી નહિતર તેને તેનો વારો આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવાનું કહેવું. આપણને જોઈએ છે તો ઘણું, પણ જીવનવ્યવહાર જ એવો છે કે જે ઈચ્છ્યું તે તરત જ મળે તેવી શક્યતા નથી. તે જ સામાન્ય નિયમ અહીંથી જ બાળકના ખ્યાલ ઉપર લક્ષ્ય આવે. બાળકને બીજી ચીજ આપી શકતાં ન હોઈએ, અથવા તો બાળક માગતું હોય તેને માટે તે લાયક ન હોય, તો તેને અણદૃષ્ટકે રડવા દઈએ પણ બીજા પાસેથી અપાવીએ તો નહિ જ.

આપણને બીજા પાસેથી અપાવી દેવું સહેલું પડે છે. મોટા બાળક ઉપર હુકમ ચલાવી શકાય છે; તેને સહેલથી

સમજાવી પણ શકાય છે. એમ નહિ તો ફળદાયી બુદ્ધિ પણ શક્ય છે. આથી 'અપાવી દેવા'ના લોભમાં પડી આપણે માગનાર બાળક માટે ખરો રસ્તો કાઢવાનું પસંદ કરતાં નથી, તેનો શ્રમ લેતાં નથી. પરંતુ એમ કરવામાં નાનું બાળક બે ઘડી રાજ થઈ આપણા પર પ્રસન્ન થાય છે, તે જ વખતે મોટું બાળક આપણા પરથી વિશ્વાસ અને પ્રેમ બંને ખુએ છે. 'અપાવી દેવા'ની આપણામાં શક્તિ છે તે વાપરવામાં શાહીપણું છે જ્યારે તેનો રસ્તો કાઢવામાં શાણપણું છે.

છતાં ઘણી વાર એવા નાબુક પ્રસંગો આવી પડે છે કે જ્યારે ન તો આપણને નાના બાળકની માગણી નામંજૂર કરવાનું યોગ્ય લાગે, ન તો મોટા પાસેથી લઈ લેવું ન્યાય-ભયું લાગે. અને છતાં આપણે એ પરિણામ તો ઈચ્છીએ કે બંનેનું મન રાજ રહે : બંનેની ઈચ્છા તૃપ્ત થાય આપણે એવે વખતે તેમને સહકાર કરવાની યુક્તિ બતાવવી જોઈએ. બેમાંથી એકેયને એવી છાપ ન પડવી જોઈએ કે મને અપાવી લીધું કે મારા પાસેથી લઈ લીધું; અને છતાં બંનેના મનનું સમાધાન થવું જોઈએ. આ કામ કાં તો બંનેને ત્રીજે જ માર્ગે વળવાથી થાય, અથવા બંને જણને એ જ કામમાં નવી પ્રવૃત્તિ આપવાથી થાય.

આપણે મોટા છીએ તેથી અપાવી દઈ શકીએ છીએ, ગમે તેવો ન્યાય આપી શકીએ છીએ, એવો ખ્યાલ બાળકોમાં પેસવા દેવા કરતાં જ્યાં આપણું ન ચાલે ત્યાં “જાઓ, તમે ઠીક પડે તેમ કરો; હું કશું કહીશ નહિ.” એમ કહેવું વધુ સારું છે. પછી બંને ભલે લડી લડીને કોણે લેવું ન લેવું તે નક્કી કરે ! એમાં સાફ ન્યાય નહિ થાય, છતાં આપણા

પક્ષપાતી ન્યાયને તો અવકાશ નહિ જ રહે ! ઘણી ખરી વાર બાળકને પોતપોતાનું પોતાની જાતે પતાવી લેવા છૂટાં મૂકીએ છીએ તો તેઓ સામસામે અથડાઈને વહેલાં ઠેકાણે આવે છે. ને આપણે વચ્ચે પડીએ છીએ તો અસંતોષ સાથે એકબીજાંના દુશ્મન બને છે તેને બદલે તેઓ મિત્રો થાય છે અને પોતાની ઈચ્છા ને મર્યાદા ક્યાં રાખવી તે સમજે છે.

ટૂંકમાં અપાવી દેવાની રીતિ યોગ્ય લાગતી નથી; માટે આપણે તે છોડી દઈએ.

✽

[૧૬]

તેડકાં બાળકો

ઘરમાં વાતો ચાલતી હતી. ચંપાની બાએ પૂછ્યું : “ આ રમુ નાની હતી ત્યારે ‘ ટેલો ’ તેડો, તેડો, કરતી; ગંગાની પણ એવી જ ટેવ હતી; નટુ પણ એમ જ કરતો. એક આ ચંપા એમ નથી કરતી. એ તો ઊલટી જ્યારે એને તેડીએ છીએ ત્યારે પગ તડકડાવીને કહે છે : ‘ માલે હેકે ઊટલવું છે, માલે હેકે ઊટલવું છે. ’ રવિ નાનો હતો ત્યારે એને તેડીએ તે ન ગમતું. આનું શું કારણ હશે ? ”

જરા વિચાર કરી ઈંદુએ કહ્યું : “ એક કારણ તો ચોખ્ખું જ છે. મને તો આપણાં બાળકો પરવે એ એક જ કારણ લાગે છે. બીજાઓના અનુભવો જાણવા મળે તો વધારે ચોકસાઈથી કહી શકાય. ”

ચંપાની બા : “ કહો જોઈએ ? ”

ઇંદુ : “ મને તો એ નોકરોનું કારણ લાગે છે. રવિ
 જ્યારે નાનો હતો ત્યારે આપણે પટાવાળો ન હતો. આપણે
 એને ફરવા લઈ જતાં ત્યાં પણ એ પગ હલાવી હેઠે ઊતરતો
 ને આપણે એને ચાલવા દેતાં. તે દિવસ આટલું બધું કામ
 પણ નહોતું કે અટ ફરીને પાછું જવાનું હોય, ને તેથી તેની
 પાછળ પાછળ આપણે ન ચાલીએ. રવિ ઘરમાં પહેલો ને
 તેથી બહુ લાડકો હતો. આપણે તે દિવસ બાળઉછેરમાં બહુ
 ન સમજતાં, પણ એની નાની નાની ને કાલી કાલી ગમ્મતો
 જોવાની આપણને બહુ મજા પડતી. તે નાની નાની ટાંટુડીઓ
 ટેકાવતો ટેકાવતો આગળ ચાલતો ને આપણે તેની પાછળ
 ચાલતાં. તે કીડી જોવા ઊભો રહેતો, આપણે તેની પાછળ
 ઊભાં રહેતાં. મોર જોવા તળાવની પાળે બેસતો તો આપણે પણ
 સાથે જ બેસતાં. એને તેડવાની જરૂર નહોતી ને આપણે
 એને તેડતાં નહિ. એથી એ તેડકો ન થયો. પણ આ રમુ આવી
 ત્યારે ઘરમાં નોકર આવેલો. બીજાઓના નોકરો છોકરાંઓને
 તેડીને ફરવા જતા જોઈને તને પણ મોહ થયેલો કે આપણા
 બાળકને પગે ન ચલાવાય; નોકર છોકરું તેડીને પાછળ પાછળ
 ચાલે એમાં તેં શોભા અને સભ્યતા માની. છોકરું પણ તેથી જ
 વધારે રાજી થશે એમ લાગેલું. મનમાં નોકરની મોટાઈ એટલે
 આ ભૂત વળગેલું. રમુને ચાલવાનો કેટલો બધો શોખ હતો
 તે આપણે નજરે જોયું છે. ઘર પાસેનાં પગથિયાં ઉપર તે
 કેટલી બધી વાર ચડઊતર કરતી ? પણ નોકરે તેડવા માંડી
 ત્યારથી તેડાઈને તેના પગ હરામના થઈ ગયા. તેણે પગે
 ચાલવાનો આનંદ અને શક્તિ બંને ગુમાવ્યાં ! તળિયાં
 સુંવાળાં થયાં. નોકર તેડે તેમાં કંઈક મોટાપણું છે, તેના
 તેને પણ ભાસ થયો; તેથી તન સાથે મન પણ હરામી થયું
 અને પછીથી તો તે ઘરમાં પણ કહેતી : ‘ તેલો, તેલો ! ’ એ

ટેવ મુકાવતાં તેને કેટલી બધી વાર રોવું પડતું ? આપણને કેટલી બધી મુશ્કેલી પડેલી ? ”

ચંપાની બા : “ વાત તો સાચી છે. ”

ઈંદુ : “ આપણને એક વાર અનુભવ થયો હતો છતાં ગંગુ અને નટુ એવાં જ તેડકાં થઈ ગયાં હતાં. રમુની બાબતમાં થોડો ઘણો ગેરલાલ જાણ્યો હતો છતાં આપણા ઘરમાં પાડોશીની દેખાદેખીથી નોકરોનું શરણુ એવું ને એવું જ રહ્યું. આપણે પણ જરા વધારે કામકાજમાં પડ્યાં. આપણે એમ માન્યું કે નોકરો બાળકને સાચવી લે તો આપણે આપણું કામ વધારે અને સારું કરીએ; આપણે ગંગુ નટુને એ રીતે નોકરના હાથમાં વધારે જવા દીધાં. નોકરોને તો બધું કામ પતાવીને બરાબર વખતસર પહોંચી વળવાનું. તે છોકરાંઓનું મન જોઈને તેમની પાછળ ચાલે તો આપણે જ કહીએ : ‘ જો, નકામો વખત ગુમાવે છે ! ’ પછીથી તો નોકરને જ્યાં ત્યાં બાળકને તેડીને પહોંચે જ છૂટકો. બાળકને એક ખોટી ટેવ પાડી; એ જ વસ્તુ એને વૈભવરૂપ લાગી. બાળક વૈભવનું દાસ બન્યું. પછી નોકર ન તેડે તો તેને રડવાનું જ રહ્યું. આપણે પણ બાળક રડે માટે નોકરને વઢવાનાં જ. આવી રીતે બાળકો તેડકાં થાય છે. આપણાં બાળકો પણ એ જ ઢંગે ઊછર્યાં ને શુભામ બન્યાં હતાં. ”

ચંપાની બા : “ વાત તો ખરી; બન્યું પણ એમ જ હતું. ”

ઈંદુ : “ પછી નોકરોથી આપણે છૂટ્યાં ને નોકરો (આપણાં) બાળકોથી છૂટ્યાં. ચંપાને કોઈ તેડનાર નથી, અને આપણે એને નાનપણથી જ્યાં ચાલવું હોય ત્યાં બની શકે ત્યાં ચાલવા જ દીધી છે. એટલે તે ચાલવાની શોખીન

થઈ છે. બીજાં બાળકોને તેડેલાં જોઈ ચંપા કોઈ વાર કન્જિયો કરે છે, પણ આપણે તેડતાં નથી એટલે તે ઘડીક કન્જિયો કરી રસ્તે આવે છે. કોઈ કોઈ વાર તો વળી તે કોઈ તેડે છે તો ‘ ઉતારો ’ ‘ ઉતારો ’ એમ કહી હાથપગ હલાવે છે. ઘણી વાર ઉતાવળ અને ઝડપથી જતી વખતે આપણે એને તેડવી પડે છે ત્યારે તેને અગાઉથી સમજાવી દઈએ છીએ, એટલે તે વખતે તેને તેડવાનું બંધન નથી લાગતું. ચંપા તો તેડાવવાની ટેવમાંથી બચી ગઈ; કારણ કે આપણે હવે અનુભવે ઘડાયાં છીએ ને ઘરમાં નોકર પણ નથી. હવે તો નોકર મળે તોપણ ચંપાને તેડવા ન જ દઈએ. બાળકો નાનપણમાં ચાલવાની પ્રવૃત્તિ કરી મનમાં આનંદ સાથે શરીરને વ્યાયામ આપે છે. જે આટલા સુદૃઢ પગોથી આપણે કેટલું ચે ચાલી શકીએ છીએ તે પગોને નાનપણમાં ઘડાવાનું છે, અને તે ચાલીને જ. એ માટે બાળકને છૂટ જોઈએ. પુષ્કળ જગા જોઈએ. જ્યાં જ્યાં માબાપો બાળકોને ચાલવા દેવાને બદલે તેડીને ફેરે છે, ને તેમાં બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ સમજે છે, ત્યાં ત્યાં બાળકને તો નુકસાન જ થાય છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે જેમ કે માંદગી વખતે કે ઉતાવળથી સ્ટેશને પહોંચવું હોય ત્યાં બાળકને તેડાય એ જુદી વાત છે.”

ચંપાની બા : “ સાચી વાત છે.”

*

ઘરને ખોરડે હોલું ઘૂઘવે છે.

બા કહેશે : “ સાંભળ્યું કે, ખોરડે હોલું બાલે છે. રોજ ખોરડે હોલું બાલે તે નહિ સારું.”

બાપા પથ્થર મારીને હોલું ઉડાડે છે. નાનું છોકરું બેઠ રહે છે.

ગામમાંથી બાપા આવીને કહે છે : “ ઘરમધકો થયો. હું બાણુતો જ હતો કે કાંઈ વળશે નહિ; સામી વિધવા મળી હતી.”

રાત પડી; ચીબરી ચબચબી. બા કહે : “ અરરર ! ચીબરી તો કોણ બાણુ કેવી ચે બાલે છે. કાલ કોણ બાણુ કેવી ચે પડશે. ચીબરી રોજ વાંસે લાગી છે !”

પાડોશણ કૂતરાં હાંકતી કહે છે : “ આ બે ને કૂતરાં ! કાંઈ રોવે છે. કાંઈક માહું થવા બેહું છે.”

ફૂંબા કહે છે : “ આજે તો તાવડી હસી; હમણાં મહેમાન આવશે ”

સાંજે વાળુ કરી શેરીમાં ખેરાં એકઠાં થયાં છે. નિતનવાં ગપ્પાં મારે છે. “ ના, બા ! ઇ વડાનાં કૂંડાળાં કર્યાં હોય એમાં છોકરાંને પગ ન મૂકવા દઈએ.” “ આ મારું ઘર કોણ બાણુ કેવું ચે છે ! કોઈને શરીરે સબપો જ ન રહે.” “ હનુડીની નજર બહુ કડવી. આજ દૂધપાક ખાતી હતી ત્યાં તો એચિંતેથી આવી. કહે : ‘ બાપુ ! દૂધપાક બહુ સારો

લાગે છે. ' એટલું કહી એ તો ગઈ; પણ રાંડની કાંઈ નજર ! હું તો ઓકીને નહા થઈ ગઈ. ”

ઘરમાં માબાપ છોકરાને કહિશે : “ અત્યારે એલા ગઘેડાનું નામ ન લેવાય. ” “ સવારમાં ઊઠીને સાયલાનું નામ ક્યાં લીધું ? સાંજ સુધી રોટલા નહિ મળે. ” “ એલા છનકા ! આ સંઘ્યાકાળે એાતરાઠો ક્યાં સૂતો ? ઊઠ, ઊભો થા. ”

આ બધા નર્ચા વહેમો છે. આપણી આસપાસ અને વચ્ચે વસતાં આપણાં બાળકોને આપણે એ વહેમો પળેપળે પાઈએ છીએ. માબાપો પાસેથી આ વહેમો આપણને મળ્યા : આપણે એ જ વહેમો પેઠી દરપેઠી જાણેઅજાણે બાળકોમાં ઉતારી રહ્યાં છીએ. આપણે માબાપોને પૂછ્યું : “ સાપ આડો ઊતરે એમાં આપણને તુકસાન શાનું થાય ? ” આપણને જવાબ મળ્યો : “ એમાં તમે શું સમજે ! ઘરડાં અમથાં કહી ગયાં હશે ? ” આપણને બાળકો પૂછશે : “ પગ હલાવીએ તો મા શાને મરી જાય ? ” આપણે કહીશું : “ લે રાખ, બહુ ડાહ્યો થયો તે ! પગ ન હલાવીએ, એટલું યે નથી સમજતો ? ”

પરિણામે આપણે વહેમી ઘયાં, આપણાં બાળકો વહેમી થશે, તેનાં બાળકો વહેમી થશે; ને એમ પેઠી દરપેઠી વહેમ ઊતરશે !

વહેમી માણસ એટલે બીકણ માણસ. “ જમણી આંખ ફરકી; હાયહાય ! હવે શું થશે ? ” “ ઘી ઢોળાયું; કાંઈક આફત આવશે. ” શિયાળ રોયું; આજ ખાતર તો નહિ પડે ને ? ” “ રાતે મેળવણ દર્દશ તો મારી ગાય વસુકી જશે, તો ? ” આ બધા વહેમો માણસના વિચારોમાં છે.

વહેમી મન વહેમ પડતાં ડરી જાય છે; અમંગળની ચિંતામાં ધૂણી ઊઠે છે; લયભીત થઈ પરસેવાથી નાહી જાય છે. ઘડીકમાં તો કલ્પનામાં તે કેટલું ય દુઃખ અનુભવી લે છે.

વહેમી એટલે માની લે તેવો; પ્રમાણ માગ્યા વિના ગમે તે વાત સ્વીકારે તેવો. વહેમીને વહેમ નાખવો જોઈએ. આપણે કહીએ : “જેજે, હનુમાનને હાર નહિ ચડાવે તો હનુમાન કોપશે.” “મેલડીને લાપશી નહિ માન તો મેલડી નડશે.” “એ તો ચૂલો ઠાર્યો નહોતો એટલે શીતળા રૂક્યાં અને તેથી દીકરાને શીતળા નીકળ્યાં.” વહેમી બધું સાચું માનશે ને કહીશે : “આ તો સાચી વાત.”

વહેમી માણસ એટલે નિર્મળ તર્કબુદ્ધિનો અસ્વીકાર કરનારો માણસ “એમ શા માટે ? મારી ખાતરી કરાવી આપો તો જ હું માનું.” એવું વહેમી માણસ નથી પૂછતો.

વહેમી માણસ એટલે અશાસ્ત્રીય મનવાળો માણસ. “ગમે તેમ કહો પણ મારે તો જાતે તપાસવું જ પડશે. ન સમજાય ત્યાં સુધી તટસ્થ રહેવું હું પસંદ કરીશ.” એમ વહેમી કદી નથી કહેતો. વહેમી તો તપાસ્યા વિના જાદુખેલો વગેરેમાં મંત્રતંત્ર લાગે છે, જ્યારે વહેમમુક્ત જાણી શકે છે કે તે બધું દવા વગેરેથી કે યુક્તિપ્રયુક્તિથી કે હાથચાલાકીથી બને છે.

વહેમી મન એટલે અંધશ્રદ્ધાવાળું મન. એટલે જ તો વહેમી માણસ શાસ્ત્રવચનને અફર વચન માને છે; દેવો અને પરીઓની વાતોને સાચી ન માનનારને નાસ્તિક ગણે છે; ભૂતપ્રેતની વાતોનો ખીજો ખુલાસો શોધવાની ના પાડે છે.

મોટે ભાગે આપણે વહેમનું જીવન જીવીએ છીએ. અત્યારના ધર્મનો મોટો ભાગ એક વહેમ છે. પાખંડી લોકો

ધર્મને નામે વહેમી પ્રકૃતિના લોકોનો ગેરલાભ ઉઠાવ્યા કરે છે.

આપણે બાપદાદાને કારણે પૂછ્યાં; જવાબ નથી મળ્યો; હવે આપણે પોતે જ આપણા અનેક વહેમોનાં કારણો પૂછીશું ? અને તે આપણે માટે નહિ તો આપણાં બાળકોને માટે પૂછીશું ? બાળકોના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં આપણે કારણો આપવા પ્રયત્ન કરીશું ?

વહેમો છેક ખોટા છે, એની ખાતરી આપણે જાતે જ કરી લઈએ. સાયલા એક ગામ છે; એનું રોજ નામ લઈ બેવાથી ખાતરી થશે કે એનું નામ લેવાથી કંઈ થતું નથી. ચીખરી પોતાના માટે જ ખેલે છે. આંખ ફરકવાનું કારણ શારીરિક અવ્યવસ્થા જ હોય. આમ વહેમોને તપાસીએ તો આપણે આપણી બેઅચ્છલ માટે હસીશું.

બાળકો આપણી પાસેથી ઘણું શીખે છે; આપણે શીખવીએ છીએ તેના કરનાં જીવીએ છીએ તેમાંથી તેઓ ઘણું વધારે શીખે છે. મારામાં જે વહેમો છે તે નિશાળમાંથી નહિ પણ ઘરમાંથી માબાપના પ્રત્યક્ષ વહેમોમાંથી આવ્યા છે. આપણે આપણાં બાળકોને વહેમનું શિક્ષણ આપવું છે ? તેમને ખીકણ અને માની લે તેવાં બનાવવાં છે ? તેમને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ વિનાનાં અને તર્કરહિત ખુદ્ધિવાળાં બનાવવાં છે ?

એમ ન કરવું હોય તો આપણે એક પણ વહેમમાં માનીએ નહિ, ને કોઈને મનાવીએ નહિ.

: ૧ :

“ બચ્ચીબેન ! જરા દૂર જઈને પેશાબ કરો ને ? ”

“ ના ના; બાવો લઈ જાય ના ! મારી બા કહેતી હતી કે દૂર જઈએ તો બાવો લઈ જાય. દૂર ન જવાય. ”

હું હબકી ગયો ! “ માબાપ બાળકોને શું કામ બીવરાવતાં હશે ? ”

પણ બીવરાવવું એ તો સાધારણ વાત છે. માબાપોને એમ લાગતું જ નથી કે એથી કાંઈ હાનિ છે.

બાળકે બરફ ખાવાનો કળિયો કર્યો; કળિયો કેમે એલાય નહિ. બા કહેશે : “ છાનું રહે છે કે નહિ ? મકોડાની કોઠીમાં નાખી દઈશ ! નહિતર આ અંધારી કોટડીમાં પૂરી દઈશ. એલ્યા કાળા ગરનાળા પાસે મૂકી આવીશ, ને નહિતર સિપાઈને બોલાવીશ. ”

છોકરીને બાએ ઘરેણાં પહેરાવ્યાં. છોકરીને રમવા જવું છે. કાકો કહે છે : “ એલી બહાર ન જઈશ, હો કે ? નહિતર બાવો લઈ જશે એલ્યો કાબલી લાગ્યો છે ? નાનાં છોકરાંને તો ચોરણામાં ઘાલીને લઈ જાય છે. ”

કોણ જાણે શા ય કારણથી નાનું બાળક રાતે રહે છે. મા તેને ધબ્બો મારી ડરાવે છે : “ સૂઈ જાય છે કે નહિ ? એલ્યું શિયાળ બોલે છે તેને ખવરાવી દઈશ ! ”

છોકરાઓ રાતે રમવા નીકળે છે. મોટાં મા કહે છે :
“ એલા છોકરાઓ ! પેલા પીપળા હેઠે જશો મા; ત્યાં તો
ભૂત થાય છે. ભરખી જશે. ”

છોકરાને બાપે માર્યો છે. તે રડે છે એટલે કંઈ કહે છે :
“ એલા મોઢું કાઢીને રડે છે તે વીંછી આવીને મોઢામાં
ફટકાવશે, હો કે ? ”

વરસાદ આવ્યો ને છોકરો નાહવા દોડ્યો. મોટીબહેન
કહે છે : “ બાપાને આવવા દે, તારાં હાડકાં ભંગાવું ! ”

નાના કાકા કહે છે : “ એ રમુડા ! પાઠ કરવા બેસ,
નહિતર માસ્તરનો માર ખવરાવીશ. ”

મોટા બાપા કહે છે : “ એલા ફૂવા પાસે જશો તો મરી
જ જશો ! ”

હરખા ભાભા કહે છે : “ એલા ફૂતરાને રમાડો છો ?
બચકું ભરશે હો કે ? ”

માબાપ કહે છે : “ જોડું બોલીશ તો નરકમાં પડીશ
ને કોઠ નીકળશે. ”

મા કહે છે : “ રાંધતાં રાંધતાં ખાઈએ તો આવતા
ભવમાં વડવાંગળી થઈએ. ”

દાદા કહે છે : “ એલા હનુમાનને પગે ન લાગીએ તો
હનુમાન કોપે ના ? ”

બાપા કહે છે : “ એલા ગાંધીજીની જે ન બોલાય.
વંદે માતરમ્ બોલીએ તો સરકાર જેલમાં નાખે ! ”

કેટલીયે જાતની બીકો: બાવાની બીક, ભૂતપલીતની બીક,
વાઘવરુની બીક, સિપાઈ-શિક્ષકની બીક, સરકારની બીક :

બધે બીક, બીક ને બીક ! પરિણામે બાળક કેવળ નામદ, આયલું, ડરપોક અને નાદાન બને છે.

“ દૂર જઈશ તો વાઘ ખાઈ જશે. ” એ બીક નાનપણમાં લાગે. બાળક મોટું થાય ત્યારે માસ્તરથી બીએ. માસ્તરથી બીએ તે સિપાઈથી બીએ; સિપાઈથી બીએ તે સત્તાથી બીએ. સત્તા જાણે મોટો વાઘદીપડો ! જાણે મોટો હાઉ !

અંધારાની બીક નાનપણમાં લાગી. મોટું થતાં ભૂતની બીક; આગળ જતાં વીરની બીક; ત્યાર પછી માતા-મેલડીની બીક; એમ કરતાં લગવાનની બીક. એ ચાલી બીકપરંપરા ! બીક શરીરને નિઃસત્વ કરે છે; મનને નબળું કરે છે. બીધેલું બાળક આખો અંધ કરે છે. તે બળહીન બને છે; તેનું હૈયું થડકે છે; પરસેવે રેબજેબ બને છે; મળમૂત્ર પણ કરી નાખે છે ! પ્રત્યેક બીકરામણીના પ્રસંગે બાળકના મોં સામે જોવું ને છાતીએ હાથ મૂકવો. બીકની ભયંકરતા સમજાશે.

: ૨ :

એકવાર મારા ઘરના મોલમાં ઉંદર બોલતો હતો : ‘ ચૂં ચૂં ચૂં. ’ ઉંદરને બોલતો અંધ કરવા માટે હું એક બારી પાસે ગયો અને જોરથી બારી ભટકાવી. જાણે કે ઉંદરની સામે થતો હોઉં એમ ‘ સીસ ’ ‘ સીસ ’ સિસોટી વગાડી. મારા હાથમાં બે વરસની ટીકુ હતી. અગાઉ ઉંદરના ‘ ચું ચું ’ થી તે બીતી જાણવામાં આવી નહોતી. પરંતુ ઉંદરને હાંકતી વખતનો મારો દેખાવ, બારીનું જોરથી ભટકાવું, ક્રોધયુક્ત સીટીનું વગાડવું ; એકંદર ભયની સામે થતો હોઉં એવા મારા દેખાવ અને વર્તનથી ટીકુના ઉપર સજ્જડ ભયની છાપ પડી. પહેલાં જેની બીક તેના મનમાં નહોતી તેનાથી તે બીધી. તેના મોઢા ઉપર ભયનાં ચિહ્નો

દેખાયાં. તે વખતે મારું ધ્યાન એના તરફ એટલું બધું ગયેલું નહિ. થોડી વારે મેં ટીકુને જેમ પ્રાણીઓ ભયને પ્રસંગે આંખ બંધ કરીને જે થવાનું હશે તે થશે એમ ધારી ઊંધાં સૂઈ જાય છે, એમ ઘેચેલાં કપડાંમાં આંખો મીંચીને ઊંધી પડેલી જોઈ. તપાસતાં તરત માલૂમ પડ્યું કે તે ઉંદરથી ખીતી હતી. ભયને લીધે તે આટલી ઉઘાડી રીતે પણ આંખ બંધ કરીને સંતાઈ હતી.

મારી ભૂલ મને સમજાઈ. હું તેને ફરી વાર બારી પાસે લઈ ગયો. ભય ટાળવા મેં કહ્યું : “ એ તો ઉંદર હતો; હું તેને કાઢતો હતો.” પણ તેની બીક ગઈ નહિ. મેં ઉપર કહ્યું તેમ મારી ઉંદર કાઢવાની રીતથી તે ઉંદરથી બી ગઈ હતી. ત્યાર પછી તે ભીંત સામે જોઈને ‘ ઉંદર ’ એમ કહીને ખીતી; ઘોડિયામાં સૂતી હોય તો ભીંત સામે જોઈને બેચેન થતી; ખાટલામાં હોય તો ઉંદરની બીકે તે પાસે આવતી ને મૂંગી મૂંગી પડી રહેતી; આંખ ફાડી રાખતી ને હાલતીચાલતી નહિ. આખરે મેં ઉંદર નાસી ગયો છે, મેં તેને કાઢી મૂક્યો છે, હવે તે નથી જ કારણકે ‘ ચૂં ચૂં ’ બોલતો નથી, એવી ખાતરી કરી આપી અને તેને ભયમાંથી મુક્ત કરી.

ઘણી વાર આવી રીતે જેમાં કશું બીવાપણું હોતું જ નથી તેનાથી પણ આપણી પોતાની વર્તવાની રીતને લીધે બાળકો ખીતાં શીખે છે. ઘરમાં ફૂતરું પેસે ને બા કે ભાઈ હાથમાં લાકડી લઈને જુસ્સાથી બેઘડકપણે તેને હાંકી કાઢશે તો બાળક તે પ્રમાણે ફૂતરાને હાંકી કાઠતાં શીખશે; પણ જો બા કે ભાઈ તેનાથી ‘ ઓયવોય ’ બોલીને ડરીને ભાગશે તો બાળક પણ ડરતાં શીખશે. મોટાંઓને અંધારામાં ઝઝકતાં

જેઈને કે ‘બીઉ છુ’ કહેતાં સાંભળીને કે ભાગી જતાં જોઈને બાળક પણ બીતાં શીખે છે. મોટાંઓ બિહામણે ચહેરે ને ભયભીત અવાજે રાક્ષસની અને ભૂતપ્રેતની કે બીજી વાતો પોતે પણ બીતાં બીતાં કરે છે, ત્યારે બાળક તેમાંથી બીતાં જ શીખે છે.

બાળકમાં બીક સ્વાભાવિક છે. પરવશતા અને અજ્ઞાન એ આનાં કારણો છે. એનો ઉપાય કરવાને બદલે બિલટું જ્યાં ખરેખર બીકનું કારણ નથી હોતું ત્યાં પણ આપણે જ બીને બાળકમાં બીકનું આરોપણ કરીએ છીએ. તેમાં આપણે બાળકને નુકસાન કરીએ છીએ. વીંછી નીકળે ત્યારે “વોચ બાપરે!” એમ કરીને આપણે ભાગીએ નહિ ને પગ ધ્રુજવતા આવે બિભા રહીએ નહિ, પણ તેને ઝડપ દઈને સંભાળથી સાંભળીથી પકડીએ તો બાળક સમજી લેશે કે એમાં કશું બીવા જેવું નથી; માત્ર સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે સિંહ, વાઘ કે સાપ : જેનો ભય રાખવાની જરૂર છે તેની સામે પણ નીડરપણે કેમ થઈ શકાય તેની વાત કરીએ, આવા પ્રસંગે રક્ષણની સંભાળ લઈ નિર્ભય વર્તન બતાવીએ, તો બાળક ખરેખરા ભયમાં પણ બીધા વિના રક્ષણ કરતાં શીખશે. રાક્ષસ સાથે લડીને બળ હોય તો તેને પણ મારી શકાય, એવી રીતમાં રાક્ષસની વાત બાળક પાસે આવે તો તે રાક્ષસની બીકમાંથી બિગરે. ટૂંકમાં જે પ્રસંગોએ ખરેખર બીવા જેવું નથી હોતું તે તે પ્રસંગોએ આપણા વર્તનથી ઘણી વાર બાળક બીતું થઈ જાય છે. તેમ ન થાય તે માટે આપણે કાળજી લેવી જોઈએ. ઉપરાંત સહીસલામતીની ખાતર જ્યાં જ્યાં કાળજી રાખવાની છે ત્યાં ત્યાં નિર્ભયપણે કાળજી કેમ રખાય તેનો વિચાર બાળકમાં મૂકીએ તો બાળક ખરે

વખતે ખીકણુ થઈને નાસી જવાને બદલે, અથવા ભયને શરણુ જઈ પડવાને બદલે ભયમાંથી પોતાનું રક્ષણુ કરી શકશે.

*

[૧૯]

ભૂખલપણું

ખાલમંદિરમાં મારા પરિચયમાં ઘણું ખાળકો આવી ગયાં. કેટલાંએક મેં એવાં જોયાં કે જેમને નાસ્તો ખાવાની ગરજ જ ન હોય; આપણુ તેમને બોલાવીએ તોપણુ આવવાની પરવા નહિ. તેઓ એ વર્ગમાંનાં તો નથી જ કે જે જુદાં જુદાં કારણોથી, જેવાં કે અપરિચય કે અજ્ઞાનજનિત ખીક કે ધ્યાન વખતે થતા અંધારાનો અણુગમે વગેરેથી જમવાના ઓરડામાં આવવાનું પસંદ ન કરતાં હોય. તેઓ છેક પેટનાં માંદાં ખાળકો માંહેનાં પણુ નથી. માંદગી શરૂ થવાની હોય તે પહેલાં ખાવાની જે અરુચિ આવે છે તે અરુચિને લીધે નહિ ખાનારાં ખાળકો પણુ આ નથી. તેઓ એ વર્ગનાં ખાળકો પણુ નથી કે જેમને ઘેરથી કહેવામાં આવ્યું હોય કે અલડાઈ જવાય માટે અથવા ઉધરસ થાય માટે ખાઈશ નહિ.

આવાં બેપરવા ખાળકો ઘણું થોડાં જોવામાં આવે છે; છતાં તેનો એક ચોક્કસ વર્ગ તો લાગે જ છે. એ વર્ગને ખાવાની તૃષ્ણા નથી માટે જ તે ખાતો નથી. તેને મન પોતાનું પેટ ભરેલું છે તે ધારે છે કે ઘેરથી ખાઈને આવેલ છું; ઘેર જઈને નાસ્તો ખાવાનો છે; આમાં શું છે ? આ

વર્ગમાં કેવળ શ્રીમંતનાં ખાળકો જ છે એમ નથી; ગરીબનાં ખાળકો પણ છે.

ખાળકોનો એક બીજો વર્ગ સાવ એટલો બધો ખેપરવા નથી. તે જમવાને વખતે હાજર થાય છે મંત્ર જોલાય છે તે વખતે જ ખાય છે. આજે નવું ખાવાનું શું છે તે રકાળી ઉપાડીને જોઈ લીધા પછી તેનું ધ્યાન ખાવામાં નથી રહેતું. આ ખાળકો ઓરડામાં ચાલતી કસરત, વાતો, વાર્તા, આદર્શવાચન, વગેરેમાં લક્ષ્યપૂર્વક રસ લે છે. તેમને બીજી રમતો કે કામ ગમી ગયું હોય છે તો તેઓ ખાવામાં મોડાં પણ થાય છે; વખતે ખાવામાંથી રહી જવાય કે ખાવાનું ન મળે તો તેઓ બેક્રિકર રહે છે. મોડાં થવાની બીક રમત કે કામ અટપટ પતાવતાં નથી. વખતસર હાજર થવાય તો ઠીક છે; ખાવાનું ખાધું તો ચે ઠીક ને રહી ગયું તો ચે ઠીક.

વળી એક વર્ગ એવો પણ છે કે જેને ભૂખ લાગે છે; ખાવાનું ભાવે છે. વખત થાય છે ત્યારે ખાવાનું સાંભરે છે, ને સાધારણ રીતે ખાવાનો વખત ન ચૂકવો તેવી નેમ ધરાવે છે. આ વર્ગ વખત થતાં હાથમાં ઘોઈને ખારણા પર હાજર થાય છે. શું પીરસાયું છે તે જાણ્યા પછી ખાવાનું મળવાનું તો છે જ એવી ખાતરી હોવાથી ચાલતી રમતગમતો ને વાતચીતોમાં ધ્યાન રાખે છે અથવા તે ન ગમે તો વાતચીત કે ગડબડ કરે છે. તેઓ વધારે પીરસાય છે તો ખુશીથી લે છે; વાદે વાદે વધારે પણ લે છે. કોઈ ‘અમને’ એમ જોલે છે તો આ વર્ગ ‘અમને, અમને’ એમ પણ જોલે છે. પરંતુ તેમને જે દિવસે ‘ખાવાની રજા’ હોય છે તે દિવસે આઘાત પહોંચતો નથી. તેઓ ખાવાનો વખત થયો કે નહિ તેની પૂછપરછ નથી કરતાં. શું આવ્યું છે તે જાણવાની ખાસ કાળજી પણ નથી

રાખતાં. ધારે કે તેમને ખાવા ન આપ્યું તો તેઓ નારાજ થશે પણ દુઃખી નહિ થાય; તેમને ખાવું ગમે છે પણ તેઓ ખાવા પાછળ નથી. વધારે મળશે તો તેઓ પણ ખાશે, પણ વધારેને માટે મનમાં વિચાર રાખી પાછળથી નિરાશ થશે નહિ.

વળી એક ખીજે વર્ગ પણ છે. આ વર્ગનાં બાળકો ખાલમંદિરમાં નાસ્તામાં શું લાવ્યા છે તેની ખાસ તપાસ રાખે છે. વખતે વખતે ખાવાનું મૂકવાની જગ્યાએ જઈ તે ઉપર કૃપાકટાક્ષ કરી આવે છે; જરાક પ્રસન્નતા લઈ આવે છે. સારું ખાવાનું આવ્યું હોય તો તે દિવસે તેમને ઉત્સવ જેવું લાગે છે. ‘આજે જલેખી છે.’ ‘આજે ગુલાબનાંબુ છે.’ એવી વાતો તેઓ રસથી કરે છે, ને તેવી વાતો ફેલાવવામાં આનંદ લે છે. વળી તેઓ ખાવાની પાસે રહેવા માગે છે, તેથી તેઓ પીરસવાનાં ઉમેદવાર હોય છે; અગર તેમને પીરસવાનું કહેતાં કદી પણ ના પાડતાં જ નથી. ખીજાં બાળકોની પેઠે પીરસવાની ગોઠવણમાં તેમને થોડો જ રસ છે; ખીજાં કેટલાંએકની પેઠે પીરસતાં શીખવામાં—જેમ કે દૂધનું એક ટીપું ન પડે તેમ પીરસવું વગેરેમાં તેમને ખાસ મજા નથી; તેમની મજા નાસ્તો જોવામાં, તેનું નિકટત્વ સાધવામાં, ને કદાચ લાગ આવે તો ગળ્યું મોઢું કરી લેવામાં છે. ખીજાં પેઠે તેઓ ખાવામાંથી ગેરહાજર તો ભાગ્યે જ રહે છે. તેમને ગેરહાજર રાખવાં એ જ તેમને માટે જોઈ કરવાનું હોય, તો દંડ ગણાય. એ વર્ગમાંના એક બાળકને એક વાર ખીજાંઓથી જીદું પાડીને મૂકવામાં આવ્યું. જ્યાં સુધી તેને નાસ્તો મળ્યા કર્યો ત્યાં સુધી એકાકીપણાની સ્પષ્ટતા તેના મગજ ઉપર ઝેરી નહિ; પણ જ્યારે તેને નાસ્તો આપવાનું બંધ કર્યું ત્યારે તેને એકાકીપણું ભારે લાગ્યું.

આ વર્ગ જમવાનો વખત લાગ્યે જ ચૂકે. 'જે આટલું લણી આપે તે જમે.' એવું ઠરાવ્યું હોય તો તેઓ જરૂર જ્યાં સુધી જમવાનો વખત થાય ત્યાં સુધી ઊંચું માથું કર્યા વિના લણ્યા જ કરે કામધંધા ન હોય માટે જ જમવાના ચોરડા આગળ તેઓ એકઠાં થતાં નથી, પણ કચારે નાસ્તલેગાં થઈએ એવું એમના મનમાં હોય છે. તેઓ ખીજની પેઠે એકલાં એકલાં પીરસતાં હોય તો છાનુમાનું જરાક મોંમાં નાખ્યાના દાખલાઓ પણ છે. જમતી વખતે તેઓ રાંકના ગોળ જેમ ધીરે ધીરે સ્વાદ લઈને ખાય છે. કોઈ વાર જાહેર તો કોઈ વાર ખાનગી ઉઠંગી પણ કરે છે. જમતી વખતે મારી પાસે બેઠેલી એક છોકરીએ મારી નજર ખીજે ગઈ ત્યાં મારી રકાખીમાંથી પેંડો ઉપાડી લીધેલો ! ખીજ વધારે ખુદ્ધિવાળી છોકરીએ ઉપરથી તો કામ કરવાનો દેખાવ કરી જમેલાં વાસણો ઊંચકવાનું રાખેલું, પણ અંદરનો હેતુ તો એંઠો ચેવડો ખાવાનો હતો ! બેશક છેક નાનાં અને નવાં બાળકો જેઓ એંઠાજૂઠામાં કશું સમજતાં નથી, તેઓ શીંગ લેવાનું કરે છે; કોઈના પ્યાલામાંથી અથવા નીચે પડેલી કે કોઈના હાથ-માંથી આંચકીને ચીજ ખાઈ જાય છે. વળી જેઓ એકાદ ગમતી વસ્તુ પાછળ જ છે-નહિ કે જેઓનું મન જે દેખે તે ખાવામાં ભટક્યા કરે છે, ને જ્યાંથી લાગ આવે ત્યાંથી ખાવાનું જ કરે છે - તેવાં બાળકોને આપણે જુદાં પાડીએ છીએ. તેમને વિષે અહીં કશું જ કહેવામાં આવ્યું નથી.

પેલી મારી પાસે બેઠેલી છોકરી જ્યારે મારો પેંડો ખાઈ ગઈ ત્યારે મને માહું લાગ્યું. છોકરી સારી હતી; હિતાળ હતી. મને તેની દયા આવી. છતાં મેં જે બધાંની દેખતાં તેની જરા નાલેશી કરી, 'આ ખરાબ !' એમ મેં કહ્યું, એ પણ અયોગ્ય જ હતું એમ મને પાછળથી લાગ્યું. એ ને હું માંદી

જ ગાણું. એની મારે માનસિક દવા કરવી જોઈએ એમ લાગે છે. રોગનું કારણ અંદર હોય ત્યાં બહારથી વઢવું શા કામનું?

ખીજ છોકરી જે ચેવડો ખાઈ જતી હતી તેની સાથે મેં વાતચીત કરી ત્યારે મને જણાયું કે તેને ઘરમાં પૂરું ખાવાનું મળતું નથી; ખાવાનું આપે છે તો થોડું થોડું, અને ‘હે ઝાડા થશે!’ ‘હે બહુ ખાય છે!’ એમ કહીને આપે છે. છોકરી વાત કરતાં કરતાં હિજરાઈ ગયેલી ને આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયેલાં. તે જ્યારે કામમાં લાગેલી ન હોય, એવેન ફરતી હોય, કોઈના તરફ ચિડાતી હોય ત્યારે હું તેને પૂછું: “આજે જમી છો?” મને અચૂક જવાબ મળતો: “આજે ખા વઢી છે ને ખાવા નથી આપ્યું” બધો અવ્યવસ્થાનું કારણ ક્યાં છે તે હું તરત જ જાણી શકતો.

ઉપચાર તરીકે મેં એને બે પ્યાલા પિરસાવ્યા, પણ તેણે બે પ્યાલા એક જ દિવસ ખાધા; ખીજે દિવસે તે શરમાઈ. ખીજાં ખાળોએ તેના મનમાં આ શરમ નાખેલી. શરમની મારી તે મંદિરમાં ખાતાં અટકી, પરંતુ તેની મૂળ વૃત્તિ તો ત્યાં જ રહી. શરમભરમથી બહુ બહુ તો ઉપરનું ફળ આવે; તેથી તો ઉપરનો ખરો માણસ ઊંડો જાય. એટલે વિકૃતિ અંદર જતાં તેને સુધારવાની કે સુધરવાની તક દિવસે દિવસે ઓછી થાય. ધીમે ધીમે માણસ પોતાની વૃત્તિને પિછાનવાનું પણ ભૂલી જાય, અગર બહારથી દબાઈને સંતાઈ ગયેલી વૃત્તિને સંયમિત થઈ ગઈ છે એમ માની લે; જ્યારે પેલી વિકૃત વૃત્તિ તો એક અથવા ખીજે રૂપે પાછી રોગ બનીને ફાટી નીકળવાની જ !

પેલા ભાઈબંધ જેને એકાકી કરવામાં આવ્યા હતા તેઓ બે દિવસ પહેલાં એંઠા પ્યાલામાં પડેલી ‘જલેબી’ સામે

ભૂખની આંખથી જોઈ રહ્યા હતા; કોઈની નજર ન હોય તો ઉઠાવી લેવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાં મારી નજર પડી ને ભાઈ ખસીને ચાલ્યા ગયા !

આ અતૃપ્ત મંડળી જ્યારે મારા એરડામાં પીરસવાનું કામ કરે છે ત્યારે તેઓ ઝટઝટ પીરસે છે, વ્યવસ્થા રાખી દેખાડે છે, છોકરાંઓને એરડામાં દાખલ કરવાનું કામ કરે છે, મારી સામે પ્રસન્ન દેખાય છે અને મને આજ્ઞાકિત પણ દેખાય છે. આ બધું મને જોયેન બનાવે છે. આવી રીતે પીરસી-કરાવીને તેઓ ખાવાની ઈચ્છા તૃપ્ત કરે છે; અર્થાત્ ઘરમાં ભૂખ્યા રહે છે તેનો બદલો આવી રીતે મેળવી લઈને કંઈક રાજી થાય છે. એ જોતાં મનને દુઃખ થાય છે એટલા જ માટે તેઓ પીરસવા દોડે, એમાં પ્રસન્ન રહે, મારું કહ્યું માને, અને કેળવણીની દૃષ્ટિએ અર્થાત્ આંતર કારણે તેઓ પીરસવું, ગોઠવવું, હાથ જોવા, ખેસારવું વગેરે ન કરે-અંતરના વિકાસ માટે ન કરે પણ ખાવાની ચીજોની નજીક રહેવા માટે કરે, એમાં કેળવણી નથી, એમાં પ્રગતિ નથી; એમાં બધી જાતની હાનિ છે !

આપણે આપણાં બાળકોને ભૂખે મારવા નથી જ માગતા. કોઈની તેવી ઈચ્છા દુષ્ટ જ ગણાય. પરંતુ આપણે તેમને ઘણાં જીદાં જીદાં કારણોથી ‘ ઘરાઈને ’ ‘ રાજી થાય તેમ ’ ‘ હાથ ખાધું ’ ‘ પેટપૂરું ’ ખાવા દેતા નથી એ વાત ખોટી નથી. આપણે તેને પેટપૂરું ખાવા નથી આપતાં તેને લીધે જો બાળકમાં ‘ ભૂખલપણું ’ આવે તો શી નવાઈ ?

ખરી રીતે બાળક ‘ ભૂખલ ’ જન્મતું નથી. દરેક બાળકને ભૂખ લાગે છે; ભૂખ લાગે ત્યારે તેને ખાવું જ જોઈએ; ભૂખ ખાવા માટે જ લાગે છે. પરંતુ જો ભૂખને, સાચી ભૂખને

યોગ્ય ખોરાક પૂરતો ખોરાક આપવાની ના પાડીએ, તેમાં આડે આવીએ તો ભૂખ કે જે તંદુરસ્ત માણસમાં હોવી જોઈએ અને જે જ્યારે નથી હોતી ત્યારે ઊલટી ચિંતા થાય છે, તે જ ભૂખ વિકૃતિ પામીને ભૂખલપણના રોગનું કારણ થઈ પડે છે. લાગે છે કે બાળકના ભૂખલપણ માટે આપણે પોતે જ જવાબદાર છીએ.

બાળકો હરહંમેશા બહુ ખાતાં નથી; આપણો એ વહેમ છે. તેમ તેઓ જાતજાતનાં તે નિત નવાં ખાવાનાંજ માંગ્યા કરે છે એમ પણ નથી. પરંતુ તેઓને થોડી થોડી વિવિધતા-ભર્યાં, ભૂખ શમે અને પોષણ મળે તેવા, ને ધરાઈને ખવાય તેટલા ખોરાકો મળે તો બાળકો પોતે જ પોતાનો ખોરાક અને એનું માપ આપણને કહી આપશે. તેમને પોતાના જ અનુભવમાંથી ખબર પડશે કે આમ થાય માટે આ ન ખાવું જોઈએ, વગેરે. આરોગ્યદાયક ખોરાકની પસંદગી આપણી પાસે રાખ્યા પછી બાળકની ખરી ભૂખને જો તૃપ્ત કરવાની તક આપ્યા કરશું તો બાળક જરૂર ભૂખલપણમાંથી બચશે.

છેક નાનાં અણુસમજણાં બાળકોથી આ પ્રયોગ કરી શકીએ. બાળકો ભૂખલ ન થાય તેની વાત આપણા-માબાપના હાથમાં છે. માબાપો બાળકને ખવરાવવા-પિવરાવવામાં કાળજી લેશે તો ખૂબ ખાઈ જઈને માંદા પડવાના, એંદું ખાઈ જવાના, ખાઉં ખાઉં કરતા ભૂખલપણના, તે એવા 'રોગ'માંથી બાળકો અવશ્ય મુક્ત થશે.

નાનપણનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. મારે ત્યાં મારો એક મિત્ર મારી સાથે રમવા આવેલો. અમે રમતા હતા એટલામાં મોટી બેન આવીને બોલી : “ ભાઈ! કાકી તને ઘરમાં બોલાવે છે.”

હું ઘરમાં ગયો અને કાકીએ મને બદામની પૂરી આપી. મને કહે : “ અહીં ખૂણામાં બેસીને ખાઈલે. ત્યાં બહાર તો તારો ભાઈબંધ છે ”

મારા મિત્રને મૂકીને ખાધું મને કેમ ગમે ? મેં કહ્યું : “ મારે નથી ખાવું; પછી ખાઈશ.”

કાકી કહે : “ લે હવે ખાતો જ ને ? ઝટ કર; વખતે પેલો બહાર બેઠો છે તે અંદર આવશે.” કાકીએ એવી રીતે કહ્યું કે હું વધારે બોલી શક્યો નહિ અને બદામની પૂરી ખાઈ ગયો.

મારો મિત્ર તો આતુરતાથી મારી રાહ બેતો હતો. હું ગયો એટલે રાજ થયો, અને અમે બન્ને રમવા લાગ્યા. અમે થોડુંક રમ્યા; પછી તે ગયો.

આ વાતને વર્ષો વીત્યાં છે. પણ વારંવાર મને એવું થઈ આવે છે કે જાણે હું ઝટઝટ મિત્રથી ચોરીને બદામની પૂરી ખાઈ છું! જાણે હું કાંઈક ગુપ્ત રીતે પાપ કરું છું! મને થયા કરે છે કે કાકીએ કહ્યું તેથી મેં આ શું કર્યું ? મારા મિત્રને છોડીને એક ચોર બનીને મેં કેમ ખાધું ?

મને વારંવાર મારી કાકી ઉપર રોષ આવે છે. એક બદામની પૂરીના ટુકડા માટે મને ચાર જેમ છૂપો રાખી ખવરાવવું? મારા મિત્રને એમાંથી ટુકડો આપવાની ના પાડવી? મારા મિત્રને બીજા ટુકડો આપ્યો હોત તો શી ખોટ આવી જત?

વર્ષો પછી ગયા અઠવાડિયામાં હું એક મારા સંબંધીને ત્યાં ગયો હતો. બરાબર એવો જ બનાવ બન્યો. મારા મિત્રની સ્ત્રીએ પોતાની નાની છોકરીને કહ્યું : “ રઘુને અહીં બોલાવ. આ શરબત પી જાય. જો, એમ કહેજે કે કોઈ તને શાક સુધારવા બોલાવે છે.” રઘુ શાક સુધારવા આવ્યોને છૂપીથી શરબત પીને ગયો. રઘુ છેક નાનો છે; હજી વિચાર કરી શકે એવો નથી. પણ કોઈ તો પચાસ ને પાંચ વર્ષનાં છે. તે જૂઠું બોલ્યાં અને જૂઠું કયું, તથા રઘુ પાસે કરાવ્યું !

મને થયું : “ ચાળીશ વર્ષો વીતી ગયાં છે છતાં હજી એની એ જ સ્થિતિ છે. જેવાં કાકી હતાં એવાં જ કોઈ છે !”

અને મને વિચાર આવ્યા : “ વર્ષો પછી પણ એમ જ રહેશે. કાકીની અને કોઈની શાળાઓ ચાલુ જ છે; અને એ નિશાળે રઘુ અને ચંપા શીખ્યા જ કરે છે ભલેને નિશાળમાં સાચું બોલવું ને સાચું કરવાના પાઠો ભણાવવામાં આવે? ભલે ને શિક્ષક સુધ્યાં પ્રભાવશાળી અને શીલવાન હોય? પણ એનું શિક્ષણ નકામું જવાનું. કાકી અને કોઈ, કાકા અને મોટાભાઈ, માશી અને મામા, સહુ નાનાં બાળકોને જ્યાં સુધી આમ છુપાઈને મિત્રને છોડીને ખાવાનું તેમ જ ખવરાવવાનું શિક્ષણ આપે છે ત્યાં સુધી નૈતિક શિક્ષણના,

ધાર્મિક જીવનના, સત્ય વિચાર અને આચારના ઉપદેશો નિરર્થક છે !”

મને કહેવાનું મન થાય છે : “ઓ માતાઓ અને પિતાઓ ! ઓ દાદીઓ અને કાકીઓ ! ક્યાં સુધી તમે તમારાં બાળકોને જૂઠાણું શીખવશો ? એ જૂઠાણાના પાપમાંથી તમે ક્યે ભવે છૂટશો ? જૂઠાણું અને છળ કરી-કરાવી તમે બાળકો-અને ભાવિ પ્રજાના આત્માને ક્યાં સુધી કાળો કરશો ?”

[૨૧]

શામજીભાઈને ઘેર

થાળીઓ નખાઈ, પાટલા મુકાયા, પાણીના લોટા ભરાયા અને કહેવામાં આવ્યું : “ચાલો જમવાનો વખત થયો.”

શામજીભાઈને ત્યાં આજે ચંપા અને તેની બા મહેમાન હતાં.

શામજીભાઈ અને શાંતાબેનને ત્રણ બાળકો હતાં : એક છોકરો ને બે છોકરીઓ.

શામજીભાઈએ ઇશારેથી પોતાનાં ત્રણ બાળકોને પાટલા પર બેસવા કહ્યું. તેઓની પાસે ચોથો પાટલો ચંપાનો હતો.

ચંપા કહે : “બા ! હું તો તારી પાસે જ બેસું; ત્યાં નહિ બેસું.”

ચંપાની બા, શાંતાબેન, ગૌરી વગેરે મોટાંના પાટલા એક બાજુએ હતા અને બાળકોની મંડળી જુદી હતી.

ચંપાની બાએ કહ્યું : “ ચંપા ! ત્યાં સૌની સાથે બેસીએ. બે, આ ભાઈ-બહેનો કેવાં બેઠાં છે ? તારો પાટલો ત્યાં જ છે. ”

“ ના. એં...હું તારી પાસે જ બેસીશ ! તારી પાસે; એં...તારી પાસે ! ”

“ મારી પાસે જગા નથી; ત્યાં જ બેસવું પડે. ”

“ ના. પેલો પાટલો છે ત્યાં હું બેસીશ. ” ચંપાએ હઠ લીધી.

એ પાટલો ગૌરીબેનનો હતો. શામળભાઈએ તોડ કાઢ્યો : “ ચંપાબેન ! ત્યારે તમે તમારી બા પાસે બેસો. ગૌરીબેન ! તમે ચંપાની જગાએ આવો ને ? ”

જગા બદલાઈ. ચંપાની બાના મનમાં સારું ન લાગ્યું. ચંપા સામે તેણે નારાજીથી બેચું પણ નારાજ દબાવી. તેના મનમાં થયું : “ આ ટેવ સારી નહિ. ”

પિરસાવા માંડ્યું. ચંપા કહે : “ બા ! તું પડિયો થોભી રાખ. ” “ બા ! આ શાક સરખું કરી દે. ” “ બા ! આ પૂરી સરખી ગોઠવી દે. ” “ બા બેને, રાઈતાનો રેલો ચાલ્યો, બધું લૂછી દે. ”

બા કહે : “ ચંપા ! બે, પેલાં બાળકો કેવાં પોતાની મેળે કરે છે ? તું પણ કરી શકે. તું તો પેલી દેવીથી અને રમુથી જરાક મોટી છે ! ”

ચંપા કહે : “ તે તું કરી દે ને ? તને કરતાં ક્યાં નથી આવડતું ? રોજ તો કરી જ દે છે. ”

ચંપાની બા શું બોલે ? પણ મનમાં થયું : “ ચંપામાં આવી ટેવો ન બેઠાં. મારે તેનો ઉપાય લેવો બેઠાં. મારા

વિના ચાલે નહિ, હું કરી દઉં તો જ ચંપા રાજી ને મારા પર જ આધાર, એ સારું નહિ.”

કેળાં આવ્યાં. ચંપા કહે : “ બા ! મારે બે બેશે. મારે બે... મારે બે ! ”

સૌને એક એક મૂક્યું હતું.

બા કહે : “ એ તો સૌને સરખાં જ હોય. ”

ચંપા કહે : “ ત્યારે તારું કેળું હું ખાઈશ ”

બાએ જરા કડકાઈથી કહ્યું : “ એમ ન થાય; તારું તારે ખાવું ને મારું મારે ખાવું. ”

“ એ...એમ કાંઈ હોય ? મારે તો બે કેળાં ખાવાં છે. નહિ આપ તો તારું ઉપાડી લઈશ ને ખાઈશ. ”

ચંપાએ કેળું ઉપાડ્યું, પણ શામજીભાઈએ બીજું મંગાવ્યું ને ચંપાને બે કેળાં મળી ગયાં.

પણ ચંપાની બા તો ખૂબ શરમાયાં; મનમાં લાજ મર્યા !

પેલાં છોકરાં તો શાંતિથી બેઠાં બેઠાં વાતો કરતાં હતાં; ઝીણું ઝીણું હસતાં હતાં; જે આવતું હતું તે ગોઠવીને મૂકતાં હતાં.

જમવા લાગ્યાં એટલે ચંપા કહે : “ આ તો મને તીખું લાગે છે; તું લઈ લે. ”

બા કહે : “ તું તારા ભાણામાં જ રહેવા દે. ”

“ પણ મને એ ન ગમે. તું લઈ લે, નીકર પછી હેઠે નાખીશ. ”

ચંપાની બા કંઈ બોલ્યાં નહિ ને ચંપાએ શાક બાની થાળીમાં નાખ્યું.

ચંપાની બા મૂંઝાતાં હતાં. શામળભાઈનાં છોકરાં સુંદર રીતે ખાતાં હતાં, ન ભાવે તેને અડતાં ન હતાં. અને અંદર અંદર વાતો કરતાં હતાં.

શામળભાઈ, શાંતાબેન અને ગૌરી વાતો કરતાં હતાં; ચંપાની બા પણ તેમાં ભાગ લેતાં હતાં.

ચંપા કહે : “બા ! મારી વાત તો સાંભળ ? તું મારી વાત તો સાંભળતી જ નથી !”

ચંપાની બાએ ધ્યાન ન આપ્યું એટલે તો ચંપાએ એંઠા હાથ બાને લગાડી કહ્યું : “મારી વાત સાંભળવી છે કે નહિ ?”

ચંપાની બા જરા ખસિયાણી પડી. તેને થયું : “આ છોકરી તે કેવી ઘઈ છે !”

શામળભાઈ ચતુર હતા. તેમણે છોકરાંઓ સાથે વાતો માંડી ને ચંપાનું તે તરફ ધ્યાન ગયું એટલે બાની મુશ્કેલી ટળી.

ચંપાની બાને થયું : “આપણે કાં તો કોઈને ત્યાં જમવા ન જલું, ને કાં તો ચંપાને સુધારવી.” વળી મનમાં ગણગણી : “પણ એમાં ચંપાને શો વાંક છે ? જેમ ઘરમાં મારી પાસે અને એના બાપા પાસે રોજ જમતી વખતે કરે છે, તેમ અહીં પણ કરે છે. જેવી ટેવ પડી છે તેવી દેખાય છે. હવે હું કંટાળું કે આંખ કાઢું તેમાં શું વળે ?”

ચંપાએ જમતાં જમતાં બે હાથ એંઠા કરી નાખ્યા હતા; દાળના છાંટા જ્યાં ત્યાં પડ્યા હતા; હાથનું ઠેખું આપ્યું

હતું તે એક વાર તો પડિયો જ ઢળી ગયો હતો, ને થાળી આખી ગંદી ગંદી થઈ હતી ! મોઢું પણ ઠીક ઠીક બગડ્યું હતું.

ચંપાની બા તો પેલાં છોકરાં સામે જીએ ને ચંપા સામે જીએ.

જમીને ઊઠ્યાં. બીજાં છોકરાં નળે ગયાં; હાથ ધોયા, મોં ધોયું, કેગળા કર્યા ને હાથ લૂછ્યા.

ચંપા તો કહે : “એ બા હાથ ધોવરાવને ?” અને પછી રૂમાલ હાજર હતો છતાં પોતાના પોલકે ઝટ ઈને હાથ લૂછી નાખ્યા.

શામજીભાઈ આ બધું જોતા હતા. બોલવે ઠાવકા હતા; ચંપાની બાની મૂંઝવણ પણ સમજતા હતા. એ એના મામાની દીકરી થતી હતી.

જમ્યા પછી સૌને માટે પાન-સોપારી આપ્યાં. ચંપાએ મૂઠો ભરી ધાણા ઉપાડ્યા, ને એ પાનનો ડૂંચો માર્યો; પણ પછી ડચૂરો વળ્યો ને ચંપાની આંખો ને ગાલ લાલ લાલ થઈ ગયાં.

ચંપાની બાને આજે વધારે એસવું ગમતું ન હતું. તેણે ઝટઝટ શામજીભાઈની રજા માગી, ને ઘેર જવાની તૈયારી કરી.

શામજીભાઈ કહે : “એસ એસ ! આ ચંપલી બહુ કવરાવતી લાગે છે, ખરું ?”

ચંપાની બાની આંખમાં આંસુ આપ્યાં.

શામજીભાઈએ કહ્યું : “જો બેન ! એ તો બાળકોને નાનપણથી વ્યવસ્થિત થવાનો રસ્તો બતાવીએ અને પહેલેથી આ આમ થાય, આ તેમ થાય, આમ એસાય, આમ ખવાય,

આમ હાથ ધોવાય, એમ કરી ખતાવીને કરવા દઈએ, અને શરૂઆતમાં તો જેવું થાય કે કરે તેવું ચલવી લઈએ, તો જ બાળકો ધીરે ધીરે આવું બધું તેં નજરે જોયું તેમ કરતાં શીખી જાય છે. આને હું ભોજનનો આચાર કહું છું. બાળકો જમતી વખતે ઘોંઘાટ કરે, વારે વારે રડી ઊઠે, અહીં ન ગમે ને ત્યાં ન ગમે, કાં તો બાની ને કાં તો બાપાની પડખે ઘૂસે, એ બધું નથી જમતું ને આપણે એમ કરવા દઈએ છીએ એટલે તો થકવી નાખે છે ! મેં તો પહેલેથી જ રિવાજ કાઢ્યો છે કે આ પાટલાએ નાનાના, આ થાળીએ નાનાની, આ એમની જગા, આ એમના ચમચા, આ એમની ટપ્પૂડીઓ, અહીં હાથ ધોવાનું, આ એમનો ટુવાલ વગેરે, અને એમને માટે જે બધું મેં રાખ્યું છે તે તેમને માફકનું, તેઓ ઉપાડી શકે તેવું ને તેમને ગમે તેવું રાખ્યું છે.

“ જમતી વખતના નિયમો પણ આપ્યા છે. કોઈ ચીજ આવે તો લેવી હોય તો આંગળી ઊંચી કરે; ન લાવતું આવી જાય તો પાસે જ એક રકાખી રાખું છું તેમાં મૂકે; વગેરે. અનુભવથી વ્યવસ્થાના જે નિયમો ઠીક લાગ્યા છે તે રાખ્યા છે. બધું જોડુકમીથી કરાવવાનું નહિ; ન કરે તેને દાંડ પણ નહિ; પણ તેમને રોજ રોજ તેમ કરવા દઈને, ને રોજ ને રોજ કરવાની ટેવ પાડીને શીખવા દઉં છું. તેમને હું ખોટાં લાડ લડાવતો જ નથી. ખોટી રીતે તેમની માગણી કે એવું હોય છે ત્યારે તે વખતે ધ્યાન આપતો નથી; પણ તેમની મુશકેલી સમજી બીજે દિવસે એનો નિકાલ આણું છું.

“ હું બાળકો સાથે વાતો કરવાની ને તેમને સમજવાની તક લઉં છું; તેમનાં નાનાં સુખદુઃખો ઉપર ધ્યાન આપું

છું; તેમને માટે ચિંતા રાખું છું. પણ તેમને મારા જેવાં સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર તેમ જ આનંદી બનાવવા મહેનત કરું છું.”

ચંપાની બા કહે : “ ત્યારે, ભાઈ! હું તારે ત્યાં થોડા દિવસ રહેવા આવું ને તું કેમ ચલવે છે તે નજરે જોઈ, તો ખબર પડે. ”

શામળભાઈ કહે : “ ભલે, આવતે અઠવાડિયે જ આવ ને રહે. ઘર તો તારું જ છે ને ! ”

ચંપાની બાનું હૈયું કંઈક હેઠે બેઠું.

✱

[૨૨]

તું સાંભળતી નથી

“ બા હું તને પીરસવા માટે ઝીણી ઝીણી ઘણી બાબતો કહું છું પણ તું સાંભળતી નથી; ને પછી હું પૂરું ખાધા વિના ઊઠી જઈ છું ” જમતાં જમતાં નાની લલી કંટાળા સાથે લાચારીથી બોલી.

નાની લલી સાત વર્ષની છે, પણ તેની બુદ્ધિ તેજ છે. તે ઝીણી ઝીણી વાતો સમજે છે, ને બધું ભાષા દ્વારા વ્યક્ત કરે છે.

નાની લલીને બીજાં ચાર ભાંડરડાં છે. ચાર ભાંડરડાં અને એક પિતા બધાં સાથે જમવા બેસે છે. બાના મનને રહે છે કે બની બની ખાખરી કરતી જઈ અને સૌને બનું

ખવરાવતી જાઉં; એમ પણ છે કે સૌ સાથે જોસે અને આખું ઘર વાતો કરતું જાય એ સારું લાગે. પણ જમવાવાળાંઓને ઘડીક આ જોઈએ ને ઘડીક તે જોઈએ; વારાફરતી કંઈ ને કંઈ માગ્યા જ કરે. એકલી બા સૌને પહોંચી વળવા ધારણા રાખે, પણ ગરમ ભાખરી કરતાં જવું ને પીરસતાં જવું એ બંને ઝટઝટ ન જ થાય. આવા સંજોગોમાં-નાની લલીએ ઉપલા શબ્દો કાઢ્યા.

જમવાના, વાતોના અને રસોઈના ઘોંઘાટમાં-અવાજમાં આ શબ્દો કેણુ જાણુ બીજાએ સાંભળ્યા હોય તો; પણ મેં એ સાંભળ્યા ને મારા મનમાં ભરાઈ ગયા.

હું વિચાર કરવા લાગ્યો : “આનું શું કરવું? સાચેજ લલી બા પાસેથી કંઈ ને કંઈ ઝીણું ઝીણું માગતી હોય છે; પણ મોટાંઓની વાતોમાં કાં તો બાને કંઈ સંભળાતું નથી, ને કાં તો બાનું ધ્યાન જ બીજે હોય છે. બાને માફ કરી શકીએ પણ લલીની મુશ્કેલી દૂર કેમ થાય?”

એક વિચાર એમ આવે છે કે બાએ અગાઉથી બધું રાંધી રાખવું ને પછી બધાંને નિરાંતે પીરસવું. બા કહેશે: “પણ ગરમાગરમ રોટલી કે ભાખરીનું શું કરવું?” હું કહું કે કાં તો એટલી અપજતા કેળવો કે બધે ધ્યાન આપી શકાય, અને કાં તો જરાક ઠંડું ખાવાનું-ખવરાવવું પસંદ કરો. જમતી વખતે રસોઈ સારી અને ગરમાગરમનો પ્રશ્ન મહત્વનો છે તેથી એ વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન બાળકો તે રસોઈ ધરાઈને ખાય, અર્થાત્ તેમને એવી સરસ રીતે પીરસવામાં આવે કે તેમને ખાવાની તૃપ્તિ મળે, તે છે. બાને ઘેર રસોયો હોય ને બા ગરમાગરમ પીરસવાની વ્યવસ્થા કરે તો ભલે ગરમ રસોઈ આપવાની તેની ઈચ્છાને પાર પાડવા

દઈએ. (અગર જોકે બહુ ગરમ રસોઈ ખાવા-ખવરાવવાની ટેવ દાંતને નુકસાનકારક છે, ને તે વધારવા જેવી નથી.) પરંતુ નહિતર તો બા ચૂલે ગરમ રાખી મૂકેલી રસોઈ સૌને હિતપ્રીતથી સૌની માગણી પ્રમાણે પીરસે એ જ સારું છે. એક વિચાર એવો છે કે બાએ રસોઈ તૈયાર કરવી ને પછી તેણે પણ સાથે ખેસવું ને સૌએ સાથે જમવું. નાનું એવું કુટુંબ હોય તો બા બેઠી બેઠી પીરસે અને બીજાં આબુબાબુ જમે. બાને પીરસવું ગમે છે કારણકે તે બા છે, કારણકે તે પોષણ આપનારી છે. બાળકોને-જગત આખાને પ્રથમ તે પોતાના માંથી પોષણ આપે છે. એ જ અન્નદાતા, અન્નપૂર્ણા મા સીધી રીતે નહિ તો રાંધી-પીરસીને આપણને પોષવાની વૃત્તિ તૃપ્ત કરે છે; એમાં તે પ્રસન્ન રહે છે; એમાં તે પળે પળે માતૃત્વની સંપૂર્ણતા કેળવે છે અને તેનો આનંદ અનુભવે છે.

જેમ બાને ધવરાવતાં ધવરાવતાં બાળક ઉપર ઉમળકો આવે છે ને ધાવણ અમૃતરૂપ થાય છે, તેમ પીરસતાં પીરસતાં બાનું હૈયું કેળે છે અને તેના મનમાં આનંદના ઉમળકા આવે છે. એમ કહેવાય છે કે ભલે રોટલો ને મીઠું પણ બા ખવરાવતી હોય ને વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતી જતી હોય, તો છોકરાંને શેર લોહી ચડે છે! ખવરાવતી વખતે બાળકોને પંપાળવાની-ચાટવાની કુદરતી ટેવ ઢારોમાં પણ છે. બાનો પીરસવાનો-ખવરાવવાનો હુક બા પાસેથી દુરાચલ-થી છોડાવવો ઠીક નથી; બાની જગ્યા રસોયો લઈ લે ને બા માત્ર એક જમનારી શેઠાણી થઈ ખેસે એવું બાને ગમે તો બાનું બા-પણું એણું થાય છે કે નહિ તે વિચારવા જેવું છે છતાં તે પ્રશ્નનો વિચાર બાને જ સોંપીએ. એમ જ,

બા માત્ર ભઠિયારી બની જાય અને બાળકો માત્ર જન્મનારાં થઈ પડે એ પણ સારું નથી; એ ખરાબ જ છે. રસોઈ રસોયો કરી શકે, પરંતુ બાનો પીરસવાનો-ખવરાવવાનો હક કાયમ રહેવો જોઈએ.

એવું પણ જોવામાં આવે છે કે બા રસોઈ કરતી નથી; અગર કરે છે તો જમવા પડેલાં. જમવાને વખતે બા એક મધ્યસ્થ વ્યક્તિની જેમ બિરાજે છે, ને પોતાની પાસે તમામ વાનીઓ રાખી પીરસતી જાય છે અને જમતી જાય છે. સાથે જમવાના આનંદને તે ગરમાગરમ રોટલી ઉતારીને આપી દેવા કરતાં વધારે ગણે છે, અને સાચે જ તેમ છે. બા સાથે જમે, જમતી જમતી હિતથી પીરસતી જાય, નવી નવી વાતો કરતી જાય, હસાવતી જાય, એ ચિત્ર પ્રિય લાગે છે. ઘણી સંસ્કારી માતાઓ એ ઢંભે બાળકોને જમાડે છે. બા દેખરેખ રાખી રસોઈ કરાવે ને પછી જમતી વખતે અન્નપૂર્ણા થઈને જોસે એ ખોટું નથી, પણ સારું છે; એમ થતાં બા પોતાનાં બાળકોને વધારે જીવંત અને પ્રેરક લાગશે.

કેટલાંએક મોટાં કુટુંબોમાં બાને બીજી ઘણી પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં રસોઈ રસોયો કરે છે; ભલે તેમ થતું હોય બા, બાપા, બાળકો સૌ સાથે જોસે છે અને સાથે વાર્તાલાપ કરતાં કરતાં જમે છે; બાપા કરતાં બાની નજર બાળકોના થાળ પર વધારે દોડે છે; પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી તે બાળકોને પીરસવાનું કે જમવાનું કહ્યા કરે છે. અને જ્યાં રસોયો કુશળ, સભ્ય અને ખાનદાન પીરસનારા હોય ત્યાં તો બા પૌષ્ટિક ખોરાકમાં પોતાની મીઠી વાતોથી પૂર્તિ કરે છે, ને ખોરાક અને પાચનમાં મદદ કરે છે. આવું પણ પોસાય ત્યાં કબૂલ રાખવા જેવું છે; એટલું જ નહિ પણ વખાણવા જેવું છે.

વિચારો અંતે એમ દોડે છે કે રસોડામાં બા એક અબજી વ્યક્તિ ન બનવી જોઈએ. બાએ રસોઈ બનાવવાની ખટપટમાં એટલાં બધાં ન પડવું જોઈએ કે નાની લલીઓના શબ્દો તેને સંભળાય જ નહિ; બાએ રસોડામાંથી એટલી હદે નીકળી ન જવું જોઈએ કે છોકરાંને માટે રાંધનાર તો રસોથો ને જમાડનાર તો આયા અથવા ચાકરડી ! બાએ અને બાપાએ એ બાબત પર ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે મોટાંઓની વાતો આડે બાળકોને કોઈ સાંભળે જ નહિ, અથવા નાની લલીઓની ઝીણી ઝીણી વાતો મોટા ઘોંઘાટમાં તો ક્યાંઈ પડી રહે, એવું ન બની જાય !

બાળકોને પહેલાં જમાડી લઈ પછી માબાપોએ જમવું કે કેમ એ સવાલ વિચારવા જેવો છે. કેટલાંએક માબાપોનો શોખ એવો છે કે બાળકો અને પોતે સાથે જમે તે તેમને ગમે. એમાં માબાપોની કુટુંબભાવના પ્રધાન છે. સાથે જમવા બેસવું એ એક કુટુંબગત આનંદ છે. જ્યાં બાળકોને અને માબાપોને સાથે બેસવાની સારી વ્યવસ્થા હોય, જ્યાં માબાપો જમતી વખતે માત્ર સાથે ખાય એમ નહિ, પણ સાથે જ સાથે જમે - એટલે બાળકોની દુનિયા સાથે ભળી જઈ તેમના આનંદોમાં વધારો કરીને જમે, ત્યાં આ રીત સુંદર છે. ઉદ્યોગી માબાપો એકીસાથે બાળકોના પ્રસંગમાં દિવસ આખામાં થોડાં આવે છે. ત્યાં જમવાનો પ્રસંગ સૌને એક સામાન્ય આનંદનો બની શકે. બુદ્ધિશાળી અને ભાવનાશાળી માબાપો જમવાના સ્થળને ભારે આકર્ષક અને પ્રેરાણાત્મક બનાવી શકે-બાળકોને માટે શરીરનો તેમ જ મનનો ખોરાક મેળવવાનું સ્થાન બનાવી શકે.

બાળકોને જમાડી દેવાનાં પણ કેટલાંએક કારણો તપાસીએ. માબાપોને મોડું જમવાનું રહેતું હોય અગર માબાપો સાથે

ઇંતર જમનારાંઓ હોય, અર્થાત્ જ્યારે બાળકોને માબાપ સાથે જમાડવાનું અનુકૂળ ન હોય, ત્યારે બાળકોને વહેલાં જમાડવાનું જરૂરનું છે. બાળકો માબાપો સાથે જ એમ વળગી રહેવાની જરૂર નથી. પણ બાળકોને જમાડવાં એટલે એક ઉપાધિમાંથી મુક્ત થવું અને પછી નિરાંતે, શાંતિથી આનંદથી ફડાકા મારતાં જમવું, એ ખરાબ વૃત્તિ છે. બાળકો આપણને જમવામાં કનડે છે માટે કાઢે તેમને જીદાં, એ સ્વાર્થદૃષ્ટિ ત્યાજ્ય હોય તો તો બાળકોને સુવ્યવસ્થિતપણે, શાંતિથી, સફાઈથી જમતાં શીખવવાની અને સાથે જ ખેસવાની આપણી ફરજ છે. આપણે માટે જેમ જમવું આવશ્યક ક્રિયા છે, તેમ જ બાળકો પરત્વે સમજવું. ઉપરાંત બીજાં કારણોસર બાળકો આગળપાછળ ખેસી શકે છતાં જમવાની વ્યવસ્થા, શાંતિ, બાની પ્રેમપ્રેરણા, બાપાનો ઉત્સાહ વગેરે તો તેમને મળવાં જ જોઈએ. છતાં બા જમાડનાર હોય ને બાળક જમનાર હોય એમ બનતું અટકવું ન જોઈએ. બાની કે બાપાની હાજરી અને દેખરેખ તો અવશ્ય જોઈએ જ જોઈએ. બાળકો જમે એ ખસ નથી; પરંતુ બાળકો સંસ્કારી વાતાવરણમાં, હૂંફમાં વાર્તાવિનોદ સાથે જમે એ જરૂરનું છે; નાની લલીની ઝીણી ઝીણી વાતો જ્યાં સંભળાય તેમ જમે એ જરૂરનું છે.

નાની લલીના થોડાએક શબ્દોએ મારી પાસે જે છૂટાછવાયા વિચારો કરાવ્યા તે અહીં ટાંક્યાં છે. માબાપો તે વાંચે અને પોતાના વિચાર ઘડે.

આપણે મોટાંઓ ઘરમાં બેઠાં બેઠાં કેટલીયે વાતો કરીએ છીએ : નાતબતની વાતો, સગાંસંબંધીની વાતો, લેણદેણની વાતો, નાનપણની વાતો, મિત્રઅમિત્રની વાતો, આડોશી-પાડોશીની વાતો : તેમ જ સાહિત્યની, કાવ્યની, વિજ્ઞાનની, શાળાની, દવાખાનાની, રેલ્વેની, કેટલીયે વાતો થાય છે. આપણાં બાળકો આપણી આસપાસ ફરતાં હોય છે; તેઓને કાન છે ને સાન પણ છે. આપણે જે બોલીએ છીએ તે બીજરૂપે તેમનામાં પડે છે અને વખત મળતાં ખાતરપાણી મળતાં, અનુકૂળ વાતાવરણ મળતાં, તે ઊગી નીકળે છે.

આપણે માનીએ છીએ કે બાળકો આપણી વાતમાં શું સમજે ? પણ ખરી વાત તેમ નથી તેઓ કેટલીએક વાતો સમજતાં નથી એ ખરું છતાં તે તેમને ચોટી જાય છે. જે વાત નથી સમજતાં તે વાતોનો તેઓ ઘણી વાર પોતે જ ગમે તેવો અર્થ કરી લે છે; ઘણી વાતો તેઓ ખરાખર માખાપની દૃષ્ટિએ સમજે છે. એટલે કે સાંભળેલું વૃથા જતું નથી; તેની સારીમાઠી અસર થયા જ કરે છે.

જે નાનાં બાળકોને આપણે વાતો કરતાં જોઈશું તેો આપણને આ બાબતની પૂરી ખાતરી થશે. તેઓ એકબીજાં વાતો કરતાં જણાશે : “ મારી મા બોલતી હતી કે ફલાણી તો ખરાબ છે. ” મારી કાકી કહેતાં હતાં કે પણે ગરનાળું છે ત્યાં એકલાં જતાં તો હું ફાટી જ પડું ! ” “ મારા બાપા મારી બાને વઢતા હતા ને કહેતા હતા કે શા માટે એને ઘરમાં જ આવવા દીધો ? એ તો લુચ્ચો છે. ” આવી અનેક

વાતો બાળકો કરે છે. તેમને તેના ખરાખોટાપણાની ખબર-અખબર હોતી જ નથી; પણ બધાં બોલતાં હતાં, બધાં બોલનારાં મોટાં હતાં તેથી તે પ્રમાણે હશે, તેમ તેઓ માને છે.

આપણે બોલીએ છીએ તે ઉપરથી બાળકો સામાન્ય રીતે આપણી આસપાસનાં માણસો તરફ કેમ જોવું, કેમ વર્તવું, વગેરે શીખે છે.

“ ફલાણીને ઘેર માગવા જઈએ તો દે એવી નથી એને શાનું દેવું ? ” “ ફલાણીને મોટરનો ગર્વ છે તે મોટરમાં બહુ પહોળી થઈને બેસે છે ! ” ફલાણા તો મારી ખાય છે, ને પછી ધરમ કરે છે; એમાં શું વળ્યું ? ” બાળકો આ સાંભળે છે. તેઓ પ્રથમ એમ બોલવા અને પછીથી માનવા લાગે છે; તેમ માનવા લાગતાં તેમની મનોવૃત્તિ પણ આપણા જેવી જ થાય છે.

ઘરમાં બાળકો સાંભળે છે : “ એ આપણે ત્યાં ન પાલવે. આપણે ત્યાં આવવું હોય તો આવે નહિતર રહેવા દે. અહીં રહેવું હોય તો કરવું જ પડશે. ” “ એ તો હું, તે એને રોજ રાંધીને ખવરાવું ને એ બધી પગ ઉપર પગ ચડાવીને બેસે ! ” “ એવી નકામી માથાઝીક કરવાની મારે નવરાશ નથી. આવે તો કહેજો કે એ તો બહાર ગયા છે. આજે તમને મળી નહિ શકે. ”

બાળકો સાંભળે છે. એમના કાન ક્યાં બંધ ? તેઓ સમજે છે ને આપણી પાસેથી શીખે છે : શા માટે કોઈને માટે તસદી ઉઠાવવી ? શા માટે મફત કોઈને રહેવા દેવું ? ખરાખર લાલનો વિચાર કરવો. શા માટે જૂઠું બોલીને સટકી ન જવું ?

ઘરમાં વાતો થયા જ કરે છે : “ પેલી છોકરી જોઈ ? સાવ ગાંડા જેવી છે. એને ખેસવા-ખેલવાનો ઘડો ? એની માએ એને બગાડી મૂકી છે. ” “ બાપુ ! એરમાન મા હોય તે એને શું ? સાચી મા હોય તો આ હાલ થાય કે ? કોઈની મા મરશો મા. ” “ એ રાઘવજીની વાત કરો મા. મારા કાન દુખે છે. રેઢિયાર ! કોણ જાણે બાપ હશે કે રાક્ષસ ? છોકરાને કાંઈ ઢીએ છે ! ” બાળકો આ પણ સાંભળે છે, અને વગર મહેનતે વિચારે છે : “ હું, એની મા ખરાબ; હું, એનો બાપ રાક્ષસ; હું, એ તો આવો ને એ તો આવો. ”

ઘરમાં બધાં ભેગાં થઈને નાનપણની વાતો કરે છે: “ બા ! મને તો કોઈ અડે તો એવી રાડો પાડું, એવી રાડો પાડું કે ગામ આખું ગજવું. મારા બાપા ફેજવાદાર, તે અડનારની ધૂળ કાઢી નાખે ! ” “ મને નિશાળે જવું ન ગમતું, પણ આપણે તો ખોટું ખોટું માથું દુખવા લાવીએ. ” મારી બા મને મારે નહિ એટલે હું તો ખોટું ખોટું. માત્ર એક વાર પકડાઈ ગયો હતો; તે પણ એક જ વખત ! ” છોકરાં તે સાંભળ્યા જ કરે છે; તેમને ઘણા પાઠો મળે છે.

“ મારી અઘરણી ન થઈ તે ન થઈ ! એ રાંડ પેલી મારી નણુંદે બધું કયું. ” “ મારે આ જીવી પેટમાં હતી ત્યારે મારે માથે કાંઈ દુઃખ પડ્યું છે ! ભૂંડું થજો એ સાસુનું. ” “ ભાઈ ! બાપ તો નાનપણમાં મરી ગયો ને કાકો એ તો કાકો જ ! કાંઈ મારે માથે કરી છે ? હવે કાકો મળે તો સાસું પણ ન જોઈ ! ” નણુંદે, સાસુ ને કાકા વિષેના વિરોધી ખ્યાલો બાળક ભેગા કરે છે.

ઘરમાં વાતોનો પાર નથી હોતો. “ એ વળી સામે શું બોલે ? રાં...ને એક ડાંગ મારી તે માથું ફાડી નાખ્યું ! ”

“લાઈ ! નવો ન્યાયાધીશ તો ઠીક છે; લાંચ આપે એનું કામ થાય. ન્યાય ન્યાયને ઠેકાણે !” “એ વળી આપણા ઘરનું વાકું ખોલનાર કોણ છે ? કાલે જઈને કેસ કરું.” “એ વકીલ ને વૈદ; એના ધંધા જ એવા. સ્વાર્થના સગા. પૈસા મળે ત્યાં સુધી તમારા.” ખાળકો ધંધાદારીઓનો સારો ખ્યાલ લે છે.

આપણે વિચાર કરવો પડશે કે આપણે જમે તે વાતો ખાળકોને કાને પડવા દઈશું ? અને નહિ તો આપણી વાત-ચીતના વિષયો ફેરવીશું ? ને સૌથી વધારે તો આપણી જગત તરફની દૃષ્ટિમાં ફેરફાર કરીશું ? અથવા તો વધારે લાગે મૌન રાખીશું ? ખાળકોને આપણે વિચાર કરવાની ને સાચું ખોટું પારખવાની શક્તિ આપીશું ને દુનિયા વિષે અભિપ્રાય ખાંધી લેવા છૂટાં મૂકીશું, કે તેમને આપણા જ અભિપ્રાયમાં ઉછેરી તેમના પોતાના અભિપ્રાયોનો નાશ કરીશું ?

*

[૨૪]

છોકરાઓને કાન છે

ખહારથી કોઈ બેસવા આવ્યું હોય ને નવુંસવું હોય તો આપણે સૌ તેની હાજરીમાં વિચારીને ખોલીએ છીએ. આમ ખોલીશ તો આમ દેખાશે, આમ ખોલીશ તો આવો અર્થ થશે, વગેરે વિચારો આપણી વાણીને નિયંત્રિત રાખે છે. આપણે કોઈને ત્યાં ગયાં હોઈએ તો ત્યાં પણ આપણે ઉપરના ઘોરણે વરતીએ છીએ.

જ્યારે આપણે આપણા મિત્રો અને કુટુંબકબીલા વચ્ચે હોઈએ છીએ ત્યારે વળી આપણું વર્તન ખીજા પ્રકારનું થાય છે. આપણે છૂટથી ખેલીએ છીએ. ઉપરની શિષ્ટતા ને સામાનું સન્માન કરવાનો સામાજિક વિચાર મિત્રો પરત્વે ઓછો રહે છે; ને તેથી ઘણી વાતો એવી થઈ જાય છે કે જે ખહારના માણસો સાંભળવાને તૈયાર ન હોય. અથવા સાંભળીને જરા ચમકે, ગમતરમતની, મશ્કરીઠકૂની કેટલાક પ્રકારની વાતો આવે વખતે સહજ હોય છે, ને તે કોઈને આ યોગ્ય લાગતી નથી.

મંડળીનું વર્તુળ આથી યે ટૂંકું કરીએ તો ઘરનાં માણસો રહે. તેઓ વચ્ચે તો ઘણી ઘણી જાતની વાતો આવે છે. તેમને ખીજાંઓ શું ધારશે તેની ચિંતા વાત કરતી વખતે ઓછી હોય છે; તેઓ મોટે ભાગે ખીજાંઓની વાત કરતાં હોય છે. ખહારનું અંધન ઓછામાં ઓછું હોવાથી તેઓ વધારેમાં વધારે છૂટાં થાય છે. તેમની વાણી ઘણી વાર શિષ્ટતાની પરવા નથી રાખતી. આથી તેઓ ઘણેખરે ભાગે જેવાં હોય છે તેવાં જ વાણીમાં દેખાય છે.

ઘરના માણસોમાંથી યે જ્યારે મોટાં ખાળકો અને ખીજાં નાનાંમોટાં દૂર હોય છે, ત્યારે સ્ત્રીપુરુષની વાણી જુદા પ્રકારનું સ્વરૂપ લે છે. આ વખતે તેઓ પોતાની ખરી ખાનદાની કે જંગલીપણું વાણી દ્વારા પણ પ્રગટ કરે છે. આ વખતે તેમને કોઈની ભીતિ નથી. તેમને ‘આમ કહેવાશે’ તેવો વિચાર સરખો પણ નથી હોતો. તેઓ મનગમતું, મનમાં આવતું ફેંકે છે. અતિ મીઠી વાણી પણ આ એકાંતને પ્રસંગે વપરાય છે ને કડવામાં કડવી વાણી ખાટે પણ આ જ પ્રસંગ છે.

આ બધા પ્રસંગોએ આપણાં બાળકો તો આપણી આસપાસ હોય જ છે. બાળક આપણી સાથે રહે છે. તે મનુષ્ય પ્રાણી છે; તેને કાન અને સાન બંને છે. તે આપણને બધો વખત જુએ છે ને જાણે છે. સંગતિથી તેના પર આપણી છાપ પડે છે.

હવે જ્યારે બાળક જુદા જુદા પ્રસંગે આપણને જુદી જુદી રીતે બોલતું સાંભળે છે ત્યારે પ્રથમ તો તે ભારે મૂંઝવણમાં પડે છે. હમણાં જ ઘરમાં બા-બાપા બાઝતાં હતાં; હમણાં જ બહારથી બીજાં આવ્યાં એટલે હિતથી વાત કરતાં હોય તેવાં દેખાવા લાગ્યાં ને તેવી વાતો કરવા લાગ્યાં હમણાં પિતાશ્રીને શોભે એવી વાણી તેમણે ન વાપરી; નોકર ઉપર ક્રોધ કરતા હતા, પણ આ પેલા ભાઈ મળવા આવ્યા ત્યારે તો અત્યંત શાંતિથી-આવનાર ઉપર ગુસ્સે થવાય એવી વાત તે કરતો હતો છતાં પણ શાંતિથી સાંભળતા હતા, ને કશું પણ બોલ્યા નહિ. વિદ્યાર્થીઓ આગળ બાપા એક શબ્દ વધારે ઘટાડે બોલતા નથી; તેમની સાથે હસે છે તે પણ માપીને કે તોળીને; અને આ મારા ફલાણા કાકા ને ફલાણા મામા આવે છે ત્યારે તો બોલ બોલ કરે છે, ખડખડ હસે છે. બા હમણાં જ નાની ફ્રેઈને ઘરમાં તો ગાળો દેતી હતી ને તે આવ્યાં એટલે “આવ્યાં, બા !” કહીને ઊભી થઈને ચાકળો નાખી દીધો ! પાડોશીની દીકરી એકલી ઘરમાં આવે છે તો બા કે બાપા કહે છે : “ચાલી જ ! અહીં કેમ આવી, અત્યારમાં ? આ ઊઠીને આવી જ છે ! કાંઈ કામ-બામ છે કે ?” પણ જો તે એની બા સાથે આવે છે તો કાકા છે : “અલી ચંપી ! અત્યારમાં ક્યાંથી ? વહેલી ઊઠતી લાગે છે ? લે આવ. તને કંઈક આપું રોજ વહેલી આવતી હોય તો ટપુની સાથે તને ચ કંઈક મળે ના !” બા ને

બાપા, કાકા ને મામા, રામજીભાઈ ને દામજીભાઈ, સૌ વારે વારે જુદે જુદે વખતે કેવું ય જુદું જુદું બોલે છે. બાળક નજરોનજર સઘળું ભાળે છે ને કાનોકાન સાંભળે છે. તે વિચારે છે : “ આમ કેમ ? ”

ધીરે ધીરે બાળક પલોટાઈ જાય છે. તે પણ ઘણા વેશો ધારણ કરવાનું શીખતું જાય છે. જુદા જુદા માણસો પ્રમાણે જુદો જુદો વેશ કરતું જાય છે. મોટાંઓના વિસંવાદી જીવનમાંથી તે વિસંવાદનો, દંભનો, ઉપરની શિષ્ટતાનો ને અંદરના અપ્રમાણિકપણાનો પાઠ લે છે. પરિણામે જેવાં આપણે છીએ, જેવો આપણો વ્યવહાર છે, જેવી આપણી સ્થિતિ છે તે બધું આપણે તેને આપીએ છીએ અથવા વધારે ખરું તો બાળક તેનું વારસ બને છે. આપણે આ બાબતમાં શું કરી શકીએ ? આપણે જીવનમાં એકરંગ-એકરૂપતાના, એકતાના સંવાદને યોગ્ય અને સાચું સ્થાન આપીશું કે બાળકોને કાન-સાન છે માટે તેનાથી બધું છાનું જ કરીશું ? આપણે ધીમે ધીમે ગમે ત્યારે એ કરીએ ને જીવનનો આ પ્રશ્ન ઉકેલીએ. પરંતુ ત્યાં સુધી આપણે એટલું યાદ રાખીએ કે “ છોકરાંઓને કાન છે.”

“એ રમુ ! તું ક્યાં જાય છે ?”

રમુ કહે : “નાના કાકા કહે છે કે પેલી ખારી નાચે છાંચો છે ત્યાં રમો.”

“ત્યાં નથી જવું; પેલી કોટડીના ખૂણા પાસે જોસો.”

* * *

અલ્યા રમુ ! અહીં કેમ જોડા છે ? આ ખૂણા પાસે ? ચાલો ઘરમાં; પાઠ વાંચો.”

“ખાએ અહીં રમવાની રજા આપી છે.”

“ચાલો; પાઠ વાંચવા જોસો.”

* * *

“એ રમુ ! પાઠ વાંચવાનું અત્યારે ક્યાં સૂઝ્યું ? ચાલ, ઝટ નાહી લે; ઝિનું પાણી તૈયાર છે.”

રમુ કહે : “ખાપુએ પાઠ વાંચવાનું કહ્યું છે.”

“પાઠ પછી વંચાશે; ચાલો, નાહવા જોસો.”

* * *

“એ રમુ ! હમણાં નાહવાનું બંધ રાખ. પેલા ભાઈને સારાકાકાનું ઘર બતાવી આવ.”

“પણ જોન કહે છે કે નાહીને જા.”

“ના, હમણાં જા; પછી નાહજો.”

* * *

આ પેલી કહેવતવાળું થયું. એક રમુ ને સો દમુ : એટલે કે એક જણ ને સો જણાં કહેનારાં !

રમુ નાનો છોકરો; સૌ એનાથી મોટાં. સૌને જાણે કે મોટાં છીએ એટલે જ અધિકાર કે રમુને જે આવે તે કહે ! એ અધિકાર સૌને પણ એવી જ રીતે મળેલો : એટલે કે તેઓ નાનાં હતાં ત્યારે તેમના પણ આ જ હાલ થયેલા.

આમાં રમુનું શું થાય છે તે જોયું ? રમુ એક કામ કરવા બેસે છે ત્યાં બીજું લેવું પડે છે; ને જ્યાં બીજું કરવા બેસે છે ત્યાં ત્રીજું કરવાની વાત આવે છે. રમુનું એકે કામ પૂરું થતું નથી. પછી તેને તેનાથી લાલ અને આનંદ તો શાનાં જ થાય ?

અને રમુનું કામ બગડે એ તો ઠીક, પણ તેનું મન પણ બગડે. એના મનમાં એમ જ થવાનું : “ આ તે કોઈનામાં ઢંગધડો છે કે નહિ ? એક આમ કહે છે, ત્રીજું આમ કહે છે ! માળાં બધાં ડાહ્યાં ? ”

રમુ નાનો છે એટલે તે રોકડું પરખાવી શકતો નથી, તેમ સૌની ભૂલ સામે સંભળાવી શકતો નથી. પણ તેમાંથી તે પાકું એવું શિક્ષણ તો લે જ છે.

રમુનાં હુકમ કરનારાંઓ તરફ જોઈએ તો આપણને શું લાગશે ? આપણને થશે કે આ ઘરમાં કશું તેજ નથી. નથી એકતંત્ર, નથી સંયુક્તતંત્ર, અથવા સ્વાતંત્ર્ય અહીં તો સૌ-તંત્ર એટલે કોઈનું તંત્ર નહિ એવું ભાસે છે ! આ વિચિત્ર તંત્રમાં પહેલાનું બીજું ઉપાયે છે. અને બીજાનું ત્રીજું ઉપાયે છે. એમાં એકબીજા પ્રત્યે માન કયાં ? આમાં કશું નિયમન કયાં ? આમાં રમુને શાનું શિક્ષણ મળવાનું ? અંધાધૂંધીનું કે વ્યવસ્થાનું ? માનનું કે માનભંગ કરવાનું ?

આવી સ્થિતિ ઘણાં ઘરોમાં છે અને તે તુરત જ સુધરવી જોઈએ. એક રાજાને બદલે બધા રાજા થાય ને સૌ સૌને કાવે તેમ હુકમ કાઢે તો રાજ્ય કેટલા દિવસ ચાલે ? શેઠ એક જોઈએ; તંત્રવાહક એક જોઈએ; સત્તા એક જોઈએ. બેશક જ્યાં મોટાં કામો હોય ત્યાં સંયુક્ત સત્તા હોય, સંયુક્ત તંત્ર હોય, અગર કાર્યના વિભાગ કરી વિભાગિય તંત્ર હોય; પરંતુ નાના પરત્વે બાકીનાં મોટાંઓ સૌ સત્તાધારી, એ સ્થિતિ તો પરવડે જ નહિ.

રમુના બાપા કાં તો એકલા જ બધા હુકમો કાઢે ને હુકમો પ્રમાણે રમુની બા પણ મર્યાદામાં રહી પોતાને લાગતા હુકમો કાઢી શકે; બેનની સત્તા પણ હોય ખરી, પરંતુ તે મર્યાદિત અને માન્ય થયેલી. અને દરેક સત્તા એટલું તો અવશ્ય જુએ જ કે કોઈના પણ હુકમનું અપમાન કે ઉત્થાપન કોઈ ન જ કરે. દરેક સત્તા પોતાની મર્યાદાની બહાર કદી હુકમ ન જ કાઢે. એટલું સ્વીકારે એટલે એક-તંત્ર, સંયુક્ત તંત્ર કે પ્રજાતંત્ર કે કોઈ પણ તંત્ર ચાલે જ; અને રમુ જેવાને કચરાવું ને આથડવું ન પડે.

[૨૬]

વાણીમાં અતિશયોક્તિ

રમુને બાપાએ બોલાવ્યો. ઉતાવળથી જતાં દૂધના કળશાને જરાક ઠોકર લાગી; દૂધની આલક ઊડી ને પાવણું દૂધ ઢાળાયું.

મા કહે : “ રોયો આંધળો ! આ શેર એક દૂધ ઢોળી નાખ્યું. ”

* * *

વીજી થાળી લઈ જમવા આવતી હતી. હાથમાંથી થાળી પડી ગઈ.

કાકી કહે : “ અરર ! મારા તો કાન ફૂટી ગયા. ” કુંડ કહે : “ આમ તો વાસણ ફૂટી જાય. એલી વીજીડી ! સરખાં થોલતી હો તો ? હાથ ભાંગલા છે ? ”

આવા અતિશયોક્તિના તો અનેક દાખલાઓ આપી શકાય.

આ દાખલાઓમાં અતિશયોક્તિ છે; બાળકોની શક્તિ-અશક્તિનાં કારણોનું અજ્ઞાન અને ગેરસમજણ પણ છે.

ચાલવું-હાલવું એવી રીતે કે અથડાઈએ નહિ ને ઠેસ ન આવે, એમાં ચાલવાનો કાબૂ ખરાખર જોઈએ છે. નવો સાઈકલશિખાઉ સાઈકલ વાંકીચૂંકી કરીને અકસ્માત કરે છે, એનું કારણ એ છે કે હેન્ડલ ઉપર તેનો પૂરો કાબૂ નથી. શરીરને સમતોલપણે ચલાવી શકાય તે માટે બાળકને યોગ્ય એવી ડૂલ જેવી કસરતની જરૂર છે.

લશ્કરને તાલીમ આપવાનો હેતુ સમૂહગત હિલચાલનું વ્યવસ્થિતપણું કેળવવાનો છે.

આપણે બાળકને શરીરની સમતોલતા કેળવવાના પ્રસંગો ન આપીએ ને ભૂલો કાઢીએ તો બાળકની ભૂલો સુધરશે નહિ અને આપણને પણ અસંતોષ રહેશે.

વળી અતિશયોક્તિથી બોલવાની આપણી ટેવથી બાળક આપણા કથનની નૈતિક કિંમત ગણતું નથી. તેના મનમાં આપણે વિષે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે મોટાંઓ આવું 'ખોટું' કેમ બોલતાં હશે ? ભાષાદૃષ્ટિએ પણ આવી અતિશયોક્તિ માફ ન કરી શકાય. બાળક એની બોલવાની બાબતમાં બેદરકાર બને છે. આપણું કથન હમેશાં અતિશયોક્તિથી ભરેલું છે એવી છાપ થઈ જતાં બાળક તેને લગભગ ગણકારતું નથી. ધીરે ધીરે તે રીઢું થઈ જાય છે. પ્રથમ જેમાં તેને અસત્યભાસ થતો હતો, જે અતિશયોક્તિ અતિશય લાગતી હતી, તેને બદલે પાછળથી તે રીઢું થતાં તેવી જ અશિક્તવાળું વચન પોતે બીજા પ્રત્યે તેમ જ પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે પણ કાઢતાં શીખે છે. આમ અતિશયોક્તિની પરંપરા ચાલી આવે છે. જરાક બે કાળજી રાખીએ તો આપણે અને બાળકો આવી અતિશયોક્તિમાંથી અને તેના નુકસાનમાંથી છૂટી જઈએ.

✱

[૨૭] આપણને બોલતાં આવડે છે ?

બોલતાં આવડે છે એટલે આપણે બોલીએ છીએ; સામાને અર્થ સમજ્યા વિના છૂટકો નથી તે સમજે છે. પણ સવાલ એ છે કે આપણને બરાબર બોલતાં આવડે છે ?

તમે ઉતાવળથી ગડબડ ગડબડ બોલી જતા શેઠને સાંભળ્યો છે ? તમને તે નથી ગમતો, છતાં તમે તેને સમજી લ્યો છો. તમારા મન ઉપર તેની કાર્યશક્તિની કશી જ છાપ પડતી નથી.

તમે કોઈ અખડખખડ બોલનાર વક્તાને સાંભળ્યો છે ? તમને તેમાં મજા પડતી નથી છતાં વ્યાખ્યાનનો વિષય ઉપયોગી છે એટલે, અગર સભ્યતાને કારણે બેસી રહ્યા છો એટલે, સહન કરી લ્યો છો. તમારા મનમાં તેના વિચારોની પૂરી છાપ નથી પડતી ને તેનું અડધું કહેવું નકામું જાય છે. તે તમારામાં જે લાગણી જગાડવા માગે છે તે તે જગાડી શકતો નથી.

આવા વધારે દાખલા તમારા અનુભવમાં છે વક્તા અને શેઠ પેઠે આપણે માબાપો અને શિક્ષકો જે અણગમતી ઢબે બોલીએ છીએ તેની અસર બાળકો પર કેવી થાય છે તેનો વિચાર કર્યો છે ?

કોઈ સારાં સંસ્કારી માબાપો પોતાનાં બાળકો સાથે વાતો કરતાં હોય ત્યારે ત્યાં તમે હાજર હો તો તમને જણાશે. માબાપો બહુ સ્પષ્ટતાથી, મધુરતાથી ધીરજથી અને ધીમાશથી બોલે છે; પોતાના હૃદયના ભાવો વ્યક્ત થઈ શકે તેવા શબ્દોની પસંદગીથી બોલે છે. બાળકો સાથે વાત કરતાં તેઓને ખ્યાલ છે કે બાળકો હજી થોડા જ વખતથી આ દુનિયામાં આવેલાં મહેમાનો છે. બધું સમજી લેવાનું જેમ સારા યજમાનો મહેમાન ઉપર છોડતા નથી તેમ સારાં માબાપો પણ કરે છે. નવા આવનારની મુશ્કેલી સમજી, નવી ભાષા જાણનારની મુશ્કેલી સમજી, તેઓ બહુ કાળજીથી વાત કરે છે. બાળકો બધું બરાબર સમજી શકે છે તેથી માબાપ અને બાળકો વચ્ચે ગેરસમજણ ઊભી થતી નથી. ભાષા ન સમજવાથી ઘણી ગેરસમજણો થાય છે એ તો આપણો અનુભવ છે.

આથી ઊલટો જ અનુભવ તમને અસંસ્કારી રીતે ભાષા વાપરનાર માખાપો અને બાળકો પરવે થશે. આ બધું તમારા ઉમેશના અનુભવનું છે એટલે એ લખવું છોડી દઈએ.

હવે ધારો કે તમે ભવિષ્ય કાળની એક નિશાળમાં ગયા. એ નિશાળમાં શિક્ષક એવી રીતે ઝોલશે કે એની સ્થિર-ગંભીર નિર્મળ વાણી તથા વ્યવસ્થિતપણે, શુદ્ધિથી, ધીમેથી, તાલબદ્ધપણે તેને ઉચ્ચારવાની રીતિ, બાળકને સ્વતઃ શાંત અને અભિમુખ કરશે. શિક્ષકને જે કહેવાનું છે તે બાળક યોછા શ્રમે સમજશે. કહેવાનું પ્રિય વાણી સાથે આવેલું હોવાથી પ્રિય લાગશે અને બાળકોમાં પ્રાણ જગાડવાની વાણીની શક્તિ પ્રત્યક્ષ દેખાશે.

બાળકો માખાપના યોછા ચાળા પાડે છે, કેમકે તેમને કોઈએ શીખવેલું હોય છે કે માખાપના ચાળા પડાય નહિ, અગર માખાપ બાળકોને સીધું કહી દે છે કે “એમ ન થાય; ચાળા ન પડાય.” બાળકોની મનોવૃત્તિ વ્યક્ત કરવાનો માર્ગ બંધ કરી માખાપ હવે ચાળા પાડવા યોગ્ય પોતે રહ્યાં નથી એમ મૂર્ખાઈથી માનતાં હોય તો તેઓ જખ મારે છે, અગર ખાંડ ખાય છે. બાળકો માખાપને છોડીને બીજાંનાં નામે આપી તેમના ચાળા પાડવે જ રહેવાનાં છે. પણ શિક્ષકના ચાળા જેવામાં માખાપ રસ લે છે, અને તેથી શિક્ષકોના ચાળા છૂટથી પાડવાનું બાળકોને મળે છે. આ ચાળામાં બાળકો શિક્ષકો કેમ ઝોલે છે ને તે વખતે કેવી કેવી કઠંગી તેમની મુખમુદ્રાની રૂપછાયાઓ બને છે, તે બરાબર બતાવે છે.

શિક્ષકો આવે પ્રસંગે હાજર રહી જરા જુએ તો ખબર પડે કે તેમણે બાળકો સમક્ષ કેવી રીતે ઝોલવું ઘટારત છે. માખાપો ધારે તો શિક્ષકોના ચાળામાંથી ઘણાં ડાહ્યાં થઈ શકે.

છેવટે વાત એમ છે કે આપણે સૌ વિચાર કરીએ કે આપણને અંદર અંદર, મોટાંઓ સાથે, નાનાંઓ સમક્ષ અને બાળકો સમક્ષ સારી રીતે બોલતાં આવડે છે ?

✽

[૨૮]

ખાનગી વાતો

મારા એક મિત્રે મને કહ્યું : “ મારો નાનો ભાઈ, અમે ઘરનાં કોઈ બે માણસો નજીક આવીને વાત કરતાં હોઈએ છીએ ત્યારે હરથી કાન માંડે છે, પોતાનું કામ છોડે છે, કામ કરવાનો દેખાવ કરે છે, ઘણી વાર બહાનાં કાઢી પાસે આવે બચ છે અને ઘણી વાર કાંઈ શોધતો હોય કે ચિત્રો બેતો હોય એવો ડોળ કરી સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મારે આ બાબતમાં શું કરવું ? ”

મેં તેને કહ્યું : “ એનો ઉપાય તમારે ખાનગી વાત ન જ કરવી, અથવા તમે ખાનગી વાત નથી જ કરતા એવું જણાવવું, એ નથી. હરહંમેશાં ત્રીજાને નુકસાન પહોંચાડવાની કે કાવાદાની કે ખટપટની કે એવી વાત એટલે ખાનગી વાત, એવો ખાનગીનો અર્થ નથી જ. બે માણસે બણવાનું હોય તે ત્રીજાને તેની સાથે લેવાદેવા ન હોય, તેમાં તેનું હિત ન હોય, અથવા તે બણવાથી ત્રીજાને હાનિ હોય, અગર તે વાત ત્રીજાના હિતની હોય પણ તેને જણાવવાથી અહિતની હોય, તેવી વાત ત્રીજા પૂરતી ખાનગી ગણી શકાય. તેવી વાત ખાનગીપણે જ થવી જોઈએ. દરેક ધંધામાં

એવી વાતો છે જ કે ત્રીજાને જણાવવાની ન જ હોય. દરદીઓ દાકતર પાસે પોતાની વાત કરી જાય તે ખાનગીપણે જ થાય, ને ખાનગી જ રાખવી જોઈએ, એવી એ ધંધાની સભ્યતા છે. કોઈએ અન્યને કોઈ વાત વિશ્વાસથી કહી હોય તો તે વાત પણ ખાનગી જ છે. નિર્દોષમાં નિર્દોષ વાત પણ બેને માટે કે બેની વચ્ચે હોય તો તે ખાનગી જ છે. ફીકરીને તેની બા જીવનની અગત્યની વાતો ખાનગીમાં જ કહી શકે. ગૃહપતિઓએ છાત્રોને ખાનગીમાં જ બોલાવવા જોઈએ. દરેક કાર્યવાહકને પોતાના કાર્ય સંબંધે કામદારો સાથે કામપૂરતી ખાનગી વાત કરવાની હોય જ છે. આમ અનેક વખતે અનેક પ્રકારની વાતો ખાનગી હોય છે, ને બેશક તે ખાનગીપણે જ કરવી જોઈએ. જ્યાં સામા પક્ષને જણાવવું એ જ ધર્મ હોય ત્યાં ખાનગી રાખવું એ જેમ પાપ છે, તેમ જ જ્યાં બેથી ત્રીજા માણસે ન જાણવાની વાત હોય ત્યાં ત્રીજાને જણાવવામાં કે ત્રીજા જાણે એમ વાત કરવામાં પાપ છે. બાળકને એટલો સામાજિક આચાર શીખવવો ઘટે. જ્યારે ઉપરના પ્રકારની કોઈ પણ વાત હોય ત્યારે આપણે તેને કહેવું : “આ વાત ખાનગી છે. જરા બહાર જાઓ.” બાળકને આપણે જુદી જુદી રીતે ખાનગી વાત એટલે કેવી વાત એનો અનુભવ આપવો જોઈએ. તેના પોતાના અંગત પ્રશ્નો તેની સાથે ચર્ચાતી વખતે “આ વાત ખાનગી છે; બીજાને જણાવવા જેવી નથી; તારે પોતાને જ કામની છે.” એમ કહી ખાનગી વાતનું સ્વરૂપ જણાવી શકીએ. ઘરમાં એવા ઘણા પ્રસંગો બને કે જેમાંથી ખાનગી વાત કઈ ને જાહેર કઈ તેની સમજણ બાળકને આપવાની તક લઈ શકીએ. બાળકને એટલો ખ્યાલ આપ્યા પછી તેને કહેવાય : “જુઓ; બીજાની વાત આપણને જરૂરી નથી;

તેને પોતાને જ કામની છે. માટે તે સાંભળવાની આપણને દરકાર ન હોવી જોઈએ. ને છતાં આપણે ઘણી વાર કાન માંડીએ છીએ, ચોર પેઠે લપાઈને વાત સાંભળીએ છીએ, એ સારું નથી; એમાં સભ્યતા નથી; એ ખાનદાની ન જ કહેવાય; ખાનદાનનું ખાળક એમ ન કરે. જેમ આપણે ખાનગી વાત હોય છે તેમ ખીજને પણ હોય છે. જે આપણી વાત બધા જાણે એમ આપણે ઇચ્છતા ન હોઈએ તો ખીજની વાત જાણવાની ઇચ્છા કરવી તે અયોગ્ય જ છે.”

દુનિયાની ઘણી વાતો ખાનગી રહે છે; કારણકે જે તે બહાર પડે તો તેમાંથી જોખમ ઊભું થાય છે. ઘણી વાર તેવી વાતો સાથે જોડાયેલાંને તે ખાનગી રાખવાની શરત કરવી પડે છે, અગર તો ખીજ મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે. જે બહારનો લોકલય ન હોય તો ઘણી વાતો બહાર પડે ને તેનાથી ઘણાઓને ઘણું કિંમતી એવું જ્ઞાન મળે. લોકલયને લીધે એવું ઘણું મહામૂલ્ય સાહિત્ય છૂપું રહે છે. પરંતુ માત્ર બહારના લયને લીધે જ વાતો ખાનગી રાખવી પડે છે તેમ નથી; બહારનો લય ન હોય તો પણ કેટલીએક વાતો એવી પવિત્ર છે, એટલી બધી મહત્ત્વની છે, એટલા ઊંડા રહસ્યની હોય છે કે તેના જેઓ અધિકારી ન હોય તેઓ તે ન જ જાણે, તે માટે તેને ખાનગી જ રાખવી જોઈએ. આ ન્યાયે ઘણી વાર મોટાંઓના જીવન પરત્વે સાવ નિર્દોષ અને અતિ ભવ્ય વાતો પણ ખાળકોથી ગુપ્ત રાખીએ છીએ, અને રાખવી જ જોઈએ. એમાં ખાળકોનું કશું અપમાન નથી. એમાં એમનાથી કશી ચોરી પણ નથી એમાં ખોટા દાખલાઓ દેખાડવા જેવું પણ નથી. આમ જ જીવનના બધા વિભાગોમાં રક્ષણ કરવા યોગ્ય ઘણું છે કે જે ખાળકો આગળ ખુલ્લું મૂકી ન શકાય.

બાળકોને પણ જીવન છે. તેમને ખાનગી વાતો હોય છે. તેઓ આપણાથી ગલીચ કે ગંદી વાતો છાનીછપની કરે છે, કારણકે તેઓ માને છે કે જે તેની ખબર આપણને મોટાં-ઓને પડશે તો આપણે તેમને વઢથું અગર મારશું. જે આપણે બાળકોનો વિશ્વાસ મેળવી શકીએ, જે આપણે “આવી વાત ન જ થાય; કરીશ તો મારીશ.” વગેરે કહીને તેમને ખાનગી તરફ દોર્યાં ન હોય તો તેઓ આપણી સાથે ઘણી ઘણી વાતો સાફ સાફ કરશે. જ્યાં સુધી બાળકોને મન તેમની વાતો સાવ નિર્દોષ છે, કરવા જેવી છે, ન ઢાંકવા જેવી છે, ત્યાં સુધી આપણે તેને ગુપ્ત રાખવા જેવી ન બનાવીએ. એમાં આપણી શરમ કે અપ્રિલક્ષતા ન ભાળીએ. આ વાતો બાદ કરીએ તો પણ બીજી ઘણી વાતો છે કે જે બાળકો એકાંતમાં ગુપ્તપણે કરવા માગે છે; તેમાં તેઓ વાતને ઢાંકવા જ માગે છે એવું નથી હોતું. કેટલાંએક બાળકો એવાં શરમાળ એટલે મોંસંતાં હોય છે કે તેઓ કહેવા જેવી વાતો પણ આપણને કહી શકતાં નથી, અથવા તો ખાસ સંતાડ્યા કરે છે. કેટલાંએક નાનુક પ્રકૃતિનાં બાળકો જેમ પોતાનું નામ, કામ વગેરે અન્યથી ઢાંકે છે, તેમ જ તેઓ પોતાની વાતો પણ છુપાવે છે. આવાં બાળકો વાતસંતાં કહેવાય. જરાક ઉત્સાહ આપી આપણે તેમને આપણી પાસે લઈશું તો તેઓ પોતાની બધી વાત આપણને કહેશે. અપરિચયને લીધે પણ બાળકો આપણાથી પોતાની વાતો ખાનગી રાખે છે. ઘણી વાર આપણી બાળકોની વાતો તરફની બેકદર પણ તેમને આપણાથી દૂર રાખે છે. ઘણી વાર વાત કહેવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો હોતો નથી તેથી વાત મનમાં ને મનમાં પડી રહે છે, ને ખાનગી રહ્યાનો દેખાવ થાય છે. ઘણી વાર ઉઘાડા દિલથી વાત કહેનાર બાળકને આપણે પાછું પાડેલું

હોય છે, તેથી પણ તે વખતથી તે આપણાથી ખાનગી રાખે છે. બાળકમાં આ બધી વાતો આપણે ઉદારતાથી ચલવવી જોઈએ. તેની ખાનગી વાતો માટે સન્માન રાખવું જોઈએ; તેમાં વચ્ચે ન પડતાં તેનું પાવિત્ર્ય ગંભીરતાથી સ્વીકારવું જોઈએ. જો આપણે બાળકોની વાતો જાણવા આપણું વર્તન છૂપી પોલીસ જેવું નહિ રાખીએ ને તેમને ખાનગી વાત કરવાની છૂટી આપીશું, તો આપણને જાણવા જેવું તેઓ આપણને ઉઘાડે દિલે કહેશે જ. તેઓ ખાનગી-અખાનગી વચ્ચેનો ભેદ સમજશે જ. તેઓ આપણી ખાનગી વાતને પણ માન આપશે જ, તથા કાન માંડીને સાંભળવાનું મન કરશે નહિ.

*

[૨૯]

બાળકનું દષ્ટિબિંદુ

“ અરે, વિનું ! આ ચાક કોણે બગાડ્યો ? ”

વિનુ કહે : “ એ તો ચાકનાં ચીતર કાઢયાં છે. ”

બા પૂછે છે : “ અલી વિનુ ! ત્યાં ઠામ કેમ પછાડે છે ? ”

વિનુ કહે છે : “ ઠામ નથી પછાડતી; એ તો અવાજ સાંભળું છું. ”

“ કાં ભાઈ ! રમકડાં કાં ભાંગી નાખે છે ? ”

“ એ તો અંદર શું છે, એ જોઉં છું. ”

“ ત્યાં બેઠો બેઠો બગાસાં કા મારે છે ? ”

‘બગાસાં નથી મારતો; આ કીડીઓ દરમાં જાય છે એ જોઈ છું.’”

માબાપો અને બાળકો વચ્ચે થતી વાતચીત આપણે કાન અને ધ્યાન દઈને સાંભળીશું તો આવા કેટલાયે સંવાદો જડશે.

ઉપર અપાયા છે તેવા ચિત્રવિચિત્ર જવાબ જ્યારે બાળકો આપણને આપે છે ત્યારે કાં તો આપણે તે લક્ષમાં જ લેતાં નથી, કાં તો તેમાં બાળકની બાલિશતા જોઈ હસી કાઢીએ છીએ. ઘણી વાર એવા જવાબોથી આપણે ચિડાઈને બાળકને ધમકાવીએ છીએ, પરંતુ બાળકે એવો જવાબ શા માટે આપ્યો તેનો વિચાર ભાગ્યે જ કરીએ છીએ.

જરાક વિચાર કરીશું તો આ બધી વાતો આપણને બતાવશે કે આપણી અને બાળકની દૃષ્ટિમાં ક્યાં અને કેવો ભેદ છે. પણ આપણને વિચાર કરવાની નવરાશ નથી કે પરવા નથી. એવી નમાલી બાબતો પર વિચાર કરવાનું પણ શું હોય? આપણી ઉતાવળમાં અથવા મોટાઈમાં આપણે સાંભળ્યું, ન સાંભળ્યું કરીએ છીએ. ઘણી વાર બાળકના આશયને સમજવાને બદલે તેનામાં આપણે આપણો પોતાનો વિચાર આરોપીએ છીએ, ને આરોપેલા વિચાર માટે જ તેને ધમકાવીએ છીએ !

બાળક ચાક વાપરે છે તે આપણા મનને બગાડૂંપ છે. આપણી નજરે ચાકનો ઉપયોગ અસુક જ પ્રકારનો છે. બાળકે કાઢેલા ચાકના આડાઅવળા લીટા આપણી નજરે નિરર્થક છે જ્યારે બાળકને મન એ ચિત્રો છે; આપણી દૃષ્ટિએ ત્યાં વ્યય છે, બાળકની દૃષ્ટિએ કિંમતી ઉપયોગ છે. બાળકો જોડાથી રમે છે, તેને સરખા કરી મૂકે છે, તેમાં પગ નાખી ચાલે

છે, કેઈકના જોડા પહેરી મલકાય છે, ત્યારે આપણને એમાં અસભ્યતા, ગંદાપણું, ખોટો ધંધો વગેરે લાગે છે. બાળકોની સામે જોડાએ પદાર્થોની સરખામણી અને લેદ્દ જોવાનાં માપ કાઢવાનાં અને સમતોલતા અસમતોલતા જાણવાનાં સાધનો છે. બાળકો જોડાએથી રમીને પણ નાનામોટા માપના ખ્યાલો લે છે. પગમાં નાખીને ચાલી જોવામાં પડવાની ને ચાલવાની ગમ્મત લે છે. રમતમાં શરીરના કાબૂને અનુભવ મળે છે. વાઘરી અને ખુતાન ખીડવા-છોડવામાં આંખ અને આંગળાંની કસરત છે.

આમ બાળકની દૃષ્ટિએ તેમની નાની નજીવી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ઘણું છે, જ્યારે આપણી દૃષ્ટિએ કશું નથી. ખરી વાત આપણી નહિ પણ બાળકની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. જેને પોતાની આંખ છે તેને પોતાની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. જેને પોતાની જીભ છે તેને પોતાના સ્વાદની પરવા જોઈએ. જેને ખુદ્ધિ છે તેને પોતાની જ ખુદ્ધિના વપરાશની કિંમત છે. જેઓ ખીજાને પોતાની આંખ આપી ખીજાની આંખ બંધ કરે છે, જેઓ પોતાની ખુદ્ધિનું આસ્તરણ પાથરી ખીજાની ખુદ્ધિને ઢાંકે છે તેઓ ખીજાની ઉન્નતિના દ્રોહી છે. આપણું કર્તવ્ય બાળકની દૃષ્ટિ સમજવામાં છે. બાળકનો ઉદ્ધાર તેમાં જ છે. બાળકને પણ જગત અને જીવન પ્રત્યે અમુક ચોક્કસ દૃષ્ટિ છે અને તે હોવી જોઈએ, એમ જો સ્વીકારીએ, અને પછીથી એ દૃષ્ટિને આડે ન આવીએ પણ તેને સહાનુભૂતિપૂર્વક સમજવા યત્ન કરી તેની પ્રવૃત્તિઓને થવા દઈએ, તો આપણે બાળકને તેની દૃષ્ટિથી સમજશું; તો બાળક આપણી દૃષ્ટિ પણ સમજશે. આ રીતે પરસ્પરની દૃષ્ટિઓ સમજતાં વધારે વિશ્વાસ આવશે, અને પરિણામે વધારે નજીક પણ આવશે અને તેથી જ વધારે આગળ વધાશે.

બાળકોને શું ગમે છે ? વ્યવસ્થા કે અવ્યવસ્થા ? શાંતિ કે ઘોંઘાટ ? કામ કે નિષ્ક્રિયતા ?

લોકો એમ માને છે કે બાળકોને અવ્યવસ્થા ગમે છે કારણ કે તેઓ અવ્યવસ્થિત રહે છે ને અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ તે માન્યતા ખોટી છે. બાળકોને વ્યવસ્થા પ્રિય છે, કારણ મનુષ્યનું માનસ વ્યવસ્થાપ્રિય છે. અવ્યવસ્થામાં તે ગૂંગળાય છે, મૂંઝાય છે; તેને અવ્યવસ્થામાં કાંઈ સૂઝતું નથી. આપણે સુવ્યવસ્થિત વાતાવરણ કરી આપતા નથી, ને બાળક બિચારું નાનું હોવાથી મોટી અવ્યવસ્થા વ્યવસ્થિત કરી શકતું નથી; માટે તેને મૂંઝાતાં અકળાતાં જેમતેમ અવ્યવસ્થામાં જીવવાનો રસ્તો શોધી કાઢવાનો રહે છે. ને તેને જ આપણે બાળકની અવ્યવસ્થા કહીએ છીએ ! બાળકની અવ્યવસ્થા એ તો એ બિચારાની મૂંઝાણ સ્થિતિ છે, અને આપણા અવ્યવસ્થિત વાતાવરણમાંથી તે ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે !

લોકો એમ માને છે કે બાળકોને ઘોંઘાટ ને ગડબડ પ્રિય છે; બાળકોને શાંતિ ગમે જ નહિ ને શાંત બેસતાં આવડે પણ નહિ, કારણ બાળક ચંચળ છે. પણ તે માન્યતા ખોટી છે. બાળક ઘોંઘાટ ને ગડબડથી બહુ મૂંઝાય છે. તેના નાના નાના જ્ઞાનતંતુઓ મોટા અવાજથી બહુ અકળાય છે; તેના પર ખૂબ તાણ પડે છે. રોજ કેટલાયે અર્થ વગરના અવાજો તેના કાન પર નિર્દયતાથી અથડાયા જ કરે; શેરીનાં ને ઘરનાં માણસો ખૂબ જોરથી વાતો કરતાં જ હોય; આંતુબાંતુમાં

માણસો રાડો પડતાં જ હોય; માણસો ખારણાં ભટકાવતાં જ હોય, વાસણો ખખડાવતાં જ હોય; ને તે પણ બધું કારણ વગર, અર્થ વગર ! બાળકનું મગજ આ ઘોંઘાટથી ખવાઈ જાય છે. આવી ધમાલમાં પોતાને બીજાં સાંભળે માટે તેને પોતાનો નાનો અવાજ પણ ખૂબ તાણવો પડે છે; ગળું દુખવવું પડે છે. પણ બિચારું શું કરે ? અવાજ, ગડબડ અને ઘોંઘાટમાં જીવવાનો રસ્તો તેણે શોધવો જ રહ્યો; ને તે શોધી લે છે કે ઘોંઘાટ કે ગડબડ કરવી એ જ તેનો રસ્તો છે. તેના જ્ઞાનતંતુઓ થાકી તો જાય છે જ.

લોકો એમ માને છે કે બાળકોને કામ કરવું ગમતું જ નથી માટે બાળકો પાસે પરાણે કામ કરાવવું જોઈએ; પણ આ માન્યતા તદ્દન ખોટી છે. બાળકો કુદરતી રીતે ક્રિયાપ્રિય છે. પણ આ મોટાંઓના જગતમાં તેમને કામની સગવડ મળતી નથી, તેમને માટે યોગ્ય એવાં સાધનો મળતાં નથી, તેમને માટે સ્થળ મળતું નથી. મોટાંઓની ગમે ત્યારે રાડ પડશે જ : “ આ શું કરે છે ? ત્યાં શું કામ અડચો ? આ શું કામ લીધું ? ” તેને એવા અકસ્માતો વચ્ચે જ ક્રિયા કરવી રહી. એટલે તે આસ્તે આસ્તે નિષ્ક્રિયતાપ્રિય થતું જાય તો શી નવાઈ ? બાળકમાં અવિશ્વાસ રાખવાવાળા તો કયાંથી જ જોઈ શકે કે બાળકોને શું શું આવડે ને કેટલું તેઓ કરી શકે ?

બીજું જે ક્ષાવે, જે ગમે કે જેમાં સૂઝ પડે તે કરવાની સગવડ મળે નહિ, અને ન ક્ષાવે, ન ગમે, ન સૂઝે તે ફરજિયાત કરવું પડે : તો તેવું કરવા કરતાં બાળકો ન કરવાનું પસંદ કરે તો શી નવાઈ ? તેથી મોટાંઓ માને છે કે બાળકોને કામ ન ગમે. આ કારણે બાળકોમાં કેટલી

અમાપ ક્રિયાશક્તિ રહી છે તેનાથી તેઓ અજ્ઞાત જ રહી જાય છે !

*

[૩૧ |

આગળ ખુતાન

ફેશન ઘણી વાર સગવડ-અગવડની દરકાર નથી કરતી, એટલું જ નહિ પણ આપણને તકલીફ આપે છે. ફેશન પાછળ વિચાર હોય જ છે એમ નથી; વિચાર કરવાવાળા પણ ફેશનના લોગ થઈ પડે છે. ડાહ્યા લોકો પણ ઘણી વાર ફેશનમાં ખૂબી, સૌંદર્ય, યોગ્યતા વગેરે લાળે છે અને નુકસાન-કર્તા અથવા ત્રાસદાયક ફેશનનો પણ ખચાવ કરે છે !

ફેશનનાં લોગ થઈ પડેલાં માબાપોનાં બાળકો પણ ફેશનનાં લોગ થઈ પડે છે. એમાં નવાઈની વાત નથી. બાળકો અમસ્તાં યે માબાપનાં લોગ થઈ પડેલાં જ છે !

માબાપોને જે ફેશનેબલ અને સુંદર લાગે છે તે બાળકોને માથે આવી પડ્યા કરે છે. માબાપો સુંદર કહી છે : આસ-પાસના લોકો પણ તેમ જ કરે છે; તેમનાં બાળકો પણ તેમજ કરે છે. એટલે બાળકો જાતે તેના લોગ થઈ પડે છે. પછી તો માબાપો પણ કહી શકે છે : “બાળકોને ગમે તે તો કરવા દઈએ ને ?” પણ ખરી રીતે એમાં બાળકો તથા માબાપો બંનેની ફેશનના લોગ થઈ પડવાની ગુલામી વૃત્તિ છે. બાળકો આજકાલ ફરાક વગેરે પહેરે છે તેમાં ખુતાન,

ખોરિયાં વગેરે પાછળ ખીડે છે. આ ફેશનનો નમૂનો છે. એ ક્યાંથી આવી અને કોણે કાઢી તે તો કોણ જાણે; પણ ખાળકોને પાછળ ખુતાન રાખવાં ગમે છે. માખાપો તેવાં જ ફરાકો કરાવે છે; દરજીઓ તેમ કરવા બેઠેલા જ છે. ફેશન ફેંકનારા આ પરદેશીઓ અને તેને નમીને ઝીલનારા આપણે તથા તેનો અમલ કરી દેવાવાળા દરજીઓ, એ ત્રણેની વાત અહીં નહિ કરીએ. અહીં તેના ભોગ થઈ પડેલાં ખાળકોને તેમાંથી છોડાવવાનું નક્કી કરીએ.

જ્યારે જ્યારે કપડાં પહેરવાં હોય ત્યારે ખાળકોએ માખાપનું શરણ લેવું પડે છે. “ખા! ખુતાન ખીડી દે.” “ખાપા! ઢૂક ખીડી ઘો.” ખા અને ખાપાને બહુ કામ હોય છે. એ આ બધું ક્યારે કરે? ખા મોટી દીકરીને ધમકાવે છે : “એ, ખુતાન ખીડી દે.” ખા નોકરને કહી દે છે : “અલ્યા એ, ખુતાન ખીડી દે તો?” હાથ હોવા છતાં અપંગ બનેલું ખાળક ભિલું રહે છે; ખીણું કોઈ ખુતાન ખીડે છે ત્યારે તેનાથી કપડું પહેરાયું વઢે છે—ત્યારે તેનાથી બહાર જવાય છે. એમ જ કોઈ ને કોઈ મદદ માટે જોઈએ જ. પાછળ ખુતાનનાં ફરાકોનો શોખ કરવા માટે ખાળકને બે વાર બે માણસોની ગુલામી સહેવાની.

એ તો ઠીક; પણ ફરાક ભીનું થયું છતાં ખાળક પોતાની જાતે કાઢી શકે નહિ. ઘામ થાય છે ને ફરાક કાઢવાનું મન થાય છે; ખાળક જાતે તેમ નહિ કરી શકે. ફરાક સળગ્યું અને ખાળક દાઝે છે; ખાળક કેવી રીતે ફરાકને કાઢી શકવાનું? પાછળ ખુતાન આ રીતે ખાળકને હિરાન કરે છે. છતાં ખાળકને તે ગમે છે—કેમકે માખાપને તે ગમે છે, કેમકે

માબાપને અન્ય દેશની, અન્ય લોકોની, ખીજાની ફેશન ગમે છે.

ફેશનનું એવું છે કે જેમ ચલાવીએ તેમ ચાલે. જરા પ્રતિષ્ઠિત, જરા અમુક જાતના, જરા તમુક જાતના લોકો અમુકતમુક કરે એટલે સામાન્ય જનતા પણ તેમ કરે છે. એટલે એવા આગેવાન લોકોએ સારી ફેશનો ચલાવવી જોઈએ. પણ ઘણા આગેવાનો અછલથી દુશ્મનાવટ રાખી ફેશનને ચલાવે છે ત્યારે જનતાને ઊંડા ખાડામાં ઉતારે છે.

ડાહ્યા લોકો ફેશનનો મોહ છોડી દે. તેઓ જે કાંઈ કરે તેમાં જાતે જ વિચાર કરે કે આ સગવડવાળું, શોભીતું અને પરવડતું છે કે કેમ? લોકોથી જુદા દેખાઈશું તેની ચિંતા સમજી લોકો નથી કરતા; તેઓ યોગ્ય શું છે તેની જ ચિંતા રાખે છે.

આપણું તો હવે થાય તે ખરું, પણ ખાળકોને આપણી પાછળ ન ચલાવીએ. તેમની સગવડ વગેરેનો અભ્યાસ કરીએ, અને તેમને બંધબેસતું કરાવી દઈએ નાનાં ખાળકો પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ પોતાને કાવતું ન કાવતું, ગમતું ન ગમતું સમજી શકે છે. તેમની પાસે તેમને જોઈતું નક્કી કરાવીએ, અને ફેશનને નામે આપણે તેમને ન આપીએ.

બાલમંદિરમાં ‘ખુતાન આગળ’ની હાજરી થાય છે-ખુતાન તપાસવાનાં. આગળ ન હોય તો આગળ લાવે. માબાપોને ચિઠ્ઠી લખવામાં આવે છે કે હવેથી નવાં કપડાં આગળ ખુતાનનાં કરાવવાં. સંતોષની વાત છે કે કેટલાંક માબાપો આગળ ખુતાનનાં ફરકો, કબજા, પેરણા વગેરે

કરાવવા માંડ્યાં છે. તેઓએ પોતાનાં બાળકોની સારી સેવા બજાવી કહેવાય.

✽

[૩૨]

પહેલાં અને હમણાં

: ૧ :

પહેલાં લલીને પાણી પીવા આપવું પડતું. પાણી આપતાં વાર લાગતી તો લલી રડતી હું કામમાં હોઈ ને લલી ‘પાણી આપો, પાણી આપો!’ કહેતી તો હું ખિન્નતો. પાણી ન આપું તો લલીને તરસ્યાં બેસવું પડતું કે તે કનડતી. વારે વારે પાણી આપીને હું કંટાળતો ને કહેતો : “આ છોડી જોને, વારે વારે પાણી માગ માગ જ કરે છે!” તે વખતે ગોળો પાણિયારે રહેતો; લલી અંબાઈ શકતી નહિ; મારા ઉપર તેનો આધાર હતો. તે પરાવલંબી હતી તેથી હાથપગ હોવા છતાં અપંગ હતી. અપંગની ચાકરી કરવામાં હું પોતે પણ પરતંત્ર બનતો; એમ નહિ તો અગ્રિય તો થતો જ.

હમણાં ગોળો નીચે માંડ્યો છે; તેની પાસે એક પ્યાલો મૂક્યો છે. પાણી પીને પ્યાલો ધોવાનું બતાવ્યું છે. વધેલું પાણી નાખી દેવા બાલદી મૂકી છે. હવે લલી પાણી માગવા નથી આવતી. તે માટે તેને રડવું નથી પડતું. મને તેની એ બાબતમાં અડચણ નથી આવતી. મને ખબર પણ પડતી નથી કે લલી પાણી ક્યારે પીએ છે. લલી પોતે જાતે પાણી લે છે, ને પીએ છે; ઊલટો હું પોતે પણ તેની પાસે પાણી

મગાવું છું ને લલી હોંશે હોંશે લાવે છે હવે તે સ્વાધીન બની છે. મારે આધાર મટી ગયો છે. મારે તેની ચાકરી નથી કરવી પડતી. પહેલાં તે રડતી પણ હવે તે પ્રસન્ન છે. હવે આ બાબતમાં મારે તેના પર ખિન્નવું પડતું નથી ને હું એને અપ્રિય લાગતો નથી.

: ૨ :

પહેલાં બાળકોના હાથ ધોવરાવવાની ભારે પંચાત પડતી. એક જમીને ઊઠે ને કહેશે: “ હાથ ધોવરાવો ને ? ” એકને ધોવરાવીએ ત્યાં બીજું કહેશે: “ મારા હાથ ધોવરાવો ને ? ” બા કહેશે : “ હમણાં બધાં ખાઈ રહીએ ત્યાં સુધી બેસી રહો. સૌના હાથ સાથે સાથે ધોવાશે ” બાળકો ઊંચાં-નીચાં થાય ને ગડબડ મચાવે. ખાઈ રહ્યાં હોય એટલે શાકદાળ-રોટલી ચૂંથે. એમ કરવાની ના પાડીએ એટલે કંઈક બહાનું કાઢી ‘ એ’ એ’ શરૂ કરે. બા વઢે એટલે ચૂપચાપ થઈ મોં ચડાવે મારે પોતે હાથ ધોવરાવવા ઊઠવું પડે. બાળકને હાથ ધરવો પડતો; હું ઘસું ત્યાં સુધી ખમવું પડતું. વખતે મારું ધોવું ગમતું ને વખતે ન પણ ગમતું. ન ગમે તો બાળકો રડતાં પૂરા હાથ ન ધુએ તો એંડું રહે એ કેમ પાલવે ? એમને ઠાર જેમ ધમારવાં એ પણ કંટાળો આવે. અમે કંટાળ્યાં. જમીને હાથ ધોઈ લીધા પછી તે લૂવાનું ભારે દુઃખ હતું. વિનુ પેરણે હાથ લૂવે એટલે એની બા વઢે; કુસુમ ઘાઘરીએ હાથ લૂવે ને ઘાઘરીને હળદરના ડાઘ પાડે; લીલુ એમ ને એમ હાથે જ મોં લૂવે; કમળા જે આંચું તેનાથી હાથ લૂવા દોડે. એની બાને એ જરા યે ન ગમે. તે સૌને ધમકાવે, પોતે ચિડાય ને વખતે કોઈને મારી પણ દે ! કહેશે : “ મારે એવા ડાઘ શી રીતે ધોવા ?

હું કાંઈ તમારી ધોખણ છું ? હું ક્યાં ધોવા નવરી છું ?” બહુ બહુ તો બાથી બીને છોકરાં જમીને પૂછે : “ હાથ શેણે લૂંઈએ ?” એક દી બા કહેશે : “ એલી કાલવાળી ધોવાની ઘાઘરીએ.” બીજે દી કહેશે : “ બુઓ ને, પણ એ ચીંથરાં પડ્યાં છે એનાથી લૂવો.” ત્રીજે દી કહેશે : “ ઢેઢીને આપી દેવાનો પેલો સાડલો પડ્યો છે તેનાથી લૂવો.” છોકરાંઓને રોજ નવા માર્ગે ચાલવું પડતું; ગોતમગોતાં થતી ! તેઓ કંટાળતાં ને અમે પણ કંટાળતાં.

હમણાં બે ફેરફારો દાખલ કર્યાં છે. હાથ ધોવા માટે ફળિયામાં એક પવાલું મૂક્યું છે; હાથ લૂવા માટે ખારણાની સાંકળે એક રૂમાલ બાંધ્યો છે. કુસુમ જમીને બિઠે છે ને પવાલા પાસે બાય છે, ને ચકલી ખોલી બે હાથ ભેગા કરી ઘસીને નિરાંતે હાથમાં ધુએ છે. “ ધોવરાવોને ધોવરાવોને ?” એમ કોઈને કહેવું પડતું નથી. સૌ એક પછી એક હાથ ધોવા બાય છે એટલે ગડબડ થતી નથી, ને બાને વઢવું પડતું નથી; છોકરાંનાં મોં પણ ચડતાં નથી, ને મારે બિઠબેસ કરવી પડતી નથી. બાળકોને હાથ કેમ ઘસવા એ બતાવ્યું છે. પોતે હાથ ઘસી લે છે; કચરો કાઢે છે ને એકું રહેવા દેતાં નથી હાથ ધોઈ રૂમાલે હાથ લૂવા તેઓ બાય છે. એક રૂમાલ રાતો, પીળો, કાળો થાય છે, પણ કોઈનાં ઘાઘરી-પોલકાં બગડતાં નથી; હાથ ચીકણા રહેતા નથી; બા-બાપાને ચિડાવું પડતું નથી. લૂગડાના કટકા માટે ગોતાગોત થતી નથી ને જમીને મોં ચડાવવાને બદલે ફૂદતાં ફૂદતાં ને રમતાં રમતાં બાળકો આંટા મારે છે. અમારા મનને કલેશ થતો નથી. બાળકો અમારાથી ને અમે બાળકોથી સ્વતંત્ર થઈ ગયાં છીએ. એક પવાલું અને એક ટુવાલ બાળકોને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યાં છે.

: ૧ :

“ઘેલિયાને માટે નાતબતમાં જવા માટે વીશ રૂપિયાનું પીતાંબર લઈ તેના કરતાં તો ફળિયામાં એક અખાડો કરાવું ને મહીં રેતી પથરાવું એ નહિ સારું? પીતાંબર પહેરીને ઘેલિયો નાતબતમાં રૂડો દેખાશે, પણ અખાડામાં ખેલીને તો તે શરીરે રૂડો થશે.”

ઘેલિયાની બા કહે છે : “એને એક કંઠોરો કરાવી આપો, ને એક કડું આપો આડોશીપાડોશીનાં છોકરાં સૌને બે ઘરેણાં તો છે!” હું કહું છું : “ઘરેણાં પહેર્યા વિના ઘેલિયો ભૂંડો નહિ લાગે પણ આપણે ઘરેણાંના પૈસા ખરચીએ એના કરતાં એને રોજ સવારે અડધો શેર ગાયનું દૂધ પિવરાવીએ તો?”

ઘેલિયાની બાને એમ થાય છે : “આપણે પણ દરિયાજેઠિયા જેમ રહેવું જોઈએ. એ છોકરાં પાંચદસ રૂપિયાના ફટાકટા ફેડે ત્યારે ઘેલિયાને માટે બે રૂપિયા તો ખરચવા જ જોઈએ ના?” મને લાગે છે કે “એ તો આપણી દેખાદેખી જ થઈ. ફટાકટા ફેડીને તો પૈસાનું પાણી કરવાનું! એને બદલે ઘેલિયાને બે રૂપિયાનાં કાતર ને રંગબેરંગી કાગળ ન અપાવું કે ઘેલિયાને કાતરણીકામ ગમે છે તે ઘરાઈ ઘરાઈ ને કરે?”

ઘેલિયાની દાદી એટલે મારી બા કહે છે : “બાપુ ! સાત રૂપિયા ઇ લોઠાનાં ચકરડાં ને આપડામાં શું કામ નાખ્યા? સાત રૂપિયામાં તો એક હેલ આવે. ઘરમાં એક

રાચ થાય તે ત્રણ પેઢી સુધી ચાલે !” હું વિચારું છું : “ઘેલિયાને મિકેનો ગમે છે. તે વડે તે પોતાની યાંત્રિક શક્તિને ખીલવે છે. ઘરમાં ખેડું ન હોય ને માટીનાં માટલાં હોય તો શું ખોટું ? ઘેલિયો યંત્રવિદ્યામાં આગળ વધશે તો એવા રાચની તો દુકાન કાઢશે !”

ઘેલિયાની બા કહે છે : “ઘેલિયા માટે ખે બાબલાં આણો; જમનાના જીવાએ પણ લીધાં છે. ઘેલિયાને એ બહુ ગમે છે ને કબ્જિયો કરે છે.” હું કહું છું : “ફળિયામાં ખડ થયું છે તે તેથી મચ્છર થયાં છે, તેથી સૌને વારે વારે તાવ આવે છે. ખે બાબલાં લાવુ તેના કરતાં ખે દાડિયાં બોલાવીને ખડ ન કઢાવું કે રોગમાંથી બચીએ ?” એની બાને એ ખોટો ખરચ લાગે છે. તે કહે છે : “એ તો ખડ સુકાઈ જશે. આપણે એવા પૈસાદાર ક્યાંનાં કે ખડ કઢાવવા દાડિયાં રાખીએ ?”

: ૨ :

હું કહું છું : “ઘેલિયાને એના આ જન્મદિવસે કંઈક એવું અપાવીએ કે એને ખૂબ મજા પડે ને લાલ થાય; ને નાહકનાં ઘણાં બધાંને લેગાં કરીને ખવરાવવા-પિવરાવવાની આખો દિવસ ખટખટ કરીએ છીએ તે છોડી દઈએ.” એની બા કહે છે : “એ વાત મને ગમી. એમાં તો આપણે અડધાં થઈ જઈએ છીએ, અને ઘેલિયાને મન એનું કંઈ નહિ.”

ઘેલિયાની બા કહે : “ત્યારે આપણે ખોટો ખરચ બંધ કરીએ. આ નકામાં વરસે વરસે ત્રાંબા-પિત્તળનાં વાસણો લેગાં કરું છું તે. આ નવા વરસે આપણે રમવા માટે ઘેલિયાને ફૂટબોલ અપાવીએ.

મેં કહ્યું : “ એક લાખ રૂપિયાની વાત. ”

મને થયું : “ ઘેલિયાની બા સાચું કહે છે કે બનરમાં જઈને રોજ ને રોજ હું પેપરમીન્ટ ને એવું એવું પેટ બગાડે એવું ખવરાવું છું ને પૈસા ફેંકી દઉં છું, એના કરતાં તો છોકરાને માટે એક ઊંચકો બંધાવું તો સારું. ”

“ મારે અને ઘેલિયાની બાનો મત બરાબર મળતો છે કે છોકરાને લૂગડાં કરાવ્યે જ જવાં ને પછી મેલાં કપડાં પહેરવાનું કહેવું અથવા તો ‘ ઘોળીને પૈસા ક્યાંથી દઈએ ? એ તો પૈસાદારનું કામ. રોજ રોજ સાબુ ક્યાંથી કાઢીએ ? ’ એમ કહેવું તે સાવ ખોટું છે. બે કપડાં ઓછાં કરાવીએ ને સાંધીને ચલાવીએ તો સાબુના પૈસા તો તેમાંથી નીકળે ! ”

માત્ર ગમ્મત ખાતર બે-પાંચ મિત્રોને તો મહિનામાં ખવરાવવું જ જોઈએ. ઘરમાં શોભા લાગે એટલે મોતીનાં તોરણનો ખર્ચ તો જોઈએ ના ? જરા ફેશનેબલ ગણાવા માટે ફલાણો સાબુ વાપરવો જ જોઈએ. પણ બાળકો માટે માસિક મંગાવવું છે તો પૈસા નથી; એમને ગાડી કરી દૂર દૂરનાં સુંદર સ્થળો દેખાડવાં છે તો પૈસા નથી. આ વિચાર ખોટો જ છે ના ?

મહેમાન આવ્યા તો લાપશી વિના કેમ જમાડાય ? શ્રાવણ માસ આવ્યો તો ઘરમાદામાં તો પાંચ રૂપિયા આપવા જોઈશે. શ્રાદ્ધ આવ્યાં તો પાંચ-પચીસ જણાને ખવરાવ્યા વિના વહેવાર કેમ ચાલે ? પણ છોકરો માંદો પડ્યો ને દાક્તરને બોલાવવો છે તો દાક્તરની ફી ક્યાંથી કાઢવી ? ગાડીના પૈસા ક્યાં છે ? છોકરાનું શરીર માચકાંગલું છે તો જરા પૌષ્ટિક દવા કે ખોરાક ખવરાવવો છે, તો “ બાપુ !

ગરીબ માણસને બધું ક્યાંથી પાલવે ?” એમ કહેવું, તેનું નામ ખોટી ગરીબાઈ છે.

મારો મિત્ર કહે છે તે બરાબર જ છે કે “નાહકનો હું વરઘોડો ને અઘરણીમાં એટલા બધા પૈસા શા માટે ખરચું ? ને ખરચ કરીને ખાલી થાઉં ત્યારે શાનો કહું કે હું મારા બચુને હવે આગળ નહિ લાણવી શકું ? ખોટા ખોટા ખરચ કર્યા ને બે દિવસ વાહવાહ બોલઃઈ તેમાં બચુનું શું વળ્યું ? એ બિચારાને તો ઊલટું દેવોનો બોલો વહેવો પડશે !”

*

[૩૪]

બચી

બધાં બહારથી ફરીને આવ્યાં ને બાએ કહ્યું : “ચાલો, છોકરાંઓ ! પગ ધોઈ લ્યો. રસ્તાની ધૂળ લાગી હશે.”

બા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ નાની નાની બાબતોની સારી કાળજી રાખતાં. રોજના મહાવરાથી બાળકો પણ ગંદકી ને સ્વચ્છતાનો તફાવત સમજ્યાં હતાં, અને તેમને પણ કેટલીએક ગંદી બાબતો ગમતી નહિ.

બચુએ કહ્યું : “આ રસુનું જરા મોં પણ ધોવરાવજે. એને કાકીએ એમને ત્યાં ગયાં હતાં તે બચી લીધી હતી. કાકીને તાવ આવતો હતો.”

રસુએ કહ્યું : “અહીં બચી લીધી હતી; અહીં ધોવું પડશે.”

બાળકોએ હાથમાં ઘોઈ નાંખ્યાં. હું એ જોઈને મનમાં પ્રસન્ન થયો. ખાસ કરીને મારું ધ્યાન બચુના ઉદ્દગાર તરફ ખેંચાયું.

બચુનું કહેવું બરાબર હતું. સાથે મારા મનમાં બાળકોને બચી લેવા ન લેવાની બાબતમાં કેટલાએક વિચારો આવ્યા.

મને લાગ્યું કે ઘણી વાર ગમે તે માણસ સારાં બાળકોને બચી લેવા લલચાય છે, ને થોડોએક પરિચય હોય છે ત્યાં બચી લઈ પણ લે છે, આવો તેને અધિકાર છે ? સાફ નહિ. કોઈના બાળકને બચી લેવાનો બીજાને અધિકાર નથી જ.

કોઈનાં રૂપાળાં બાળકોને જોઈને બચી લેવા કેમ લલચાવાયું ? આપણી પ્રીતિ કાંઈ એ બાળકો ઉપર નથી પણ એમના રૂપ ઉપર છે. અને રૂપને જ માત્ર બચી લેવાની આપણી વૃત્તિનું પૃથક્કરણ આપણે કરી લેવું જોઈએ. કાળીમેશ એવી દીકરીને મા બચી લે છે ત્યાં માતૃપ્રેમ છે. પણ જ્યાં આપણામાં નૈસર્ગિક સ્નેહસંબંધ નથી છતાં રૂપથી આકર્ષાઈ આપણે બચી લેવા દોડીએ છીએ, ત્યાં મનમાં વિચારવું પડે છે. નાનાં બાળકોને આપને બચી લઈએ ત્યાં તેઓ તો નિર્દોષ જ છે; પણ તેથી આપણે નિર્દોષ છીએ કે નહિ તે જોઈ લેવું જોઈએ.

સગાંસંબંધીઓને પણ સગાંવહાલાનાં બાળકોને બચી લેવાનો અધિકાર તો ન જ હોય. પ્રેમના પ્રદર્શન રૂપે બાળકોને સગાંઓ બચી લે છે, તેના કરતાં એ એક જાતની પ્રેમદર્શનની ખોટી રૂઠિ છે. એવો પ્રેમ સગાંસંબંધીઓમાં જિભરાતો ન હોય તો પણ ઘણી વાર સગાંઓને જાણે કે બચી લેવી પડે છે, કેમકે તે એક પ્રકારનું પ્રીતિદર્શનનું કાર્ય છે. પરંતુ સગાંસંબંધીઓએ પણ પોતાની બચી પાછળ

અબાણુપણે પોતે કેવી માનસિક સ્થિતિમાં છે તે ધીરે ધીરે જાણતાં શીખવું જોઈએ.

બચીનો અધિકાર હોય કે ન હોય, બચી પાછળ વિકૃત માનસ હોય કે ન હોય, છતાં બચી લેતાં પહેલાં આરોગ્યની દૃષ્ટિને કદી પણ ભૂલવી ન જોઈએ. સગી મા પણ જો પોતાને ક્ષયરોગ હોય તો તે પોતાના બાળકને ભૂલે ચૂકે પણ બચી ન જ લઈ શકે. બચી લઈને પોતાનો રોગ તે બાળકને આપે તેના જેવું ખરાબ કામ ખીજું કયું હોઈ શકે? અને બચી દ્વારા રોગો ફેલાય છે એ બાબતમાં આજે દાકતરોનો મત મજબૂત છે. બાળકોમાં કેટલા યે રોગો બચી દ્વારા જ ફેલાય છે.

માબાપનો પ્રીતિનો ઉમળકો બચીથી શમે છે. બચી એ એક કુદરતની બક્ષિસ છે, ઊછળતા હૈયાનો આવિર્ભાવ છે, પ્રેમથી હલમલી રહેલા જ્ઞાનતંતુઓનો વિરામ છે, પ્રેમના અંતરની શાંતિ છે, પ્રેમપાત્ર પર અંતરનો અલિપેક છે! ટૂંકમાં બચી એ અંતરને અંતર આપવાનો પ્રકાર છે—અને અંતરને અંતરથી ઝીલવાનો પ્રકાર છે. આથી ઊલરાતા અંતરવાળી ગાય વાછરડાને ચાટવા લાગે છે; આથી મા પોતાના બાળકને રમતું—હસતું જોઈ હર્ષધેલી થતાં પોતાનો ઉમળકો બાળક ઉપર એક બચી દ્વારા ઠાલવે છે, અને ન કહી શકાય તેવી અંતર-પ્રેમની ઊંડી કથા અને લાગણી બાળકને કહે છે; અને બાળક પણ જાણે કે સમજી જઈ તેને જાણે કે શેર લોહી ચડ્યું હોય તેમ તે બચીનો આનંદ લઈ પાછું વધારે રમવા લાગે છે.

આવા સ્વાભાવિક સ્નેહના પ્રસંગે બચીને અવકાશ છે. એમાં પણ સૂક્ષ્મ વિકૃત અવસ્થા હોય તો પણ તે ક્ષમ્ય છે;

કારણકે એ રીતે મનુષ્ય હજી મનુષ્ય છે. પણ બચીને માબાપ પણ જ્યારે ફેશન કરે છે, ને બચીને જ્યારે એક લાલચ અથવા લાંચ બનાવે છે, અથવા બચીને ખોટા લાડનું રૂપ મળી જાય છે, ત્યારે તો બચી ત્યાજ્ય જ છે. અને જ્યારે માબાપને રોગ હોય છે છતાં તે બચી લે છે ત્યારે તો તે અજ્ઞાનને લીધે ભયંકર ગુનો જ કરે છે. અજ્ઞાનને લીધે જ, એમ એટલા માટે કહેવું પડે છે કે જો માબાપ જાણે કે બચી લેવાથી રોગ ચોંટે છે, તો તે ન જ લે; લેવાનું પણ તાન રોકવા તે પ્રયત્ન કરે જ.

બચી લેવામાં બાળકના શરીરનો તેમ જ માનસનો વિચાર કરવો જોઈએ. બાળક ઘણી વાર પ્રેમઘેલું થઈ બચી લેવાવવા આવે છે. તેને આપણે ખીજી રીતે અંતરાય ન હોય તો સંતોષ આપીએ, તેના અંતરના આવિષ્કરણને વધાવવો જોઈએ. આપણે બચીની સખત વિરુદ્ધ થઈ બાળકની સાહજિક આપણા પર પ્રેમ ઠલવવાની રીતનો પ્રતિકાર કરીએ તો બાળકને ધક્કો લાગે છે; તે હિજરાય છે. અનુભવીઓને ખબર છે કે જેમ સુખી અને તંદુરસ્ત બાળકને ખુશનુમા રમતું જોઈને મા તેને બચી લેવા દોડે છે, તેમ જ માને જોઈને બાળકને જુદા જુદા કારણે હેત ચડે છે, ને તે બચી લે છે. મા એટલે બાળપણ સમજવું. આ હેતને રોકવાથી હેતના પ્રવાહને અટકાવ્યો છે; અને હેતનો પ્રવાહ અટકાવવાથી માણસમાં મંદતા, ખિન્નતા, નિરાશા અને કોઈ કોઈ વાર ખીજ અને ઘિઠ્ઠાર કે તિરસ્કારની લાગણી જન્મે છે. બાળકને પણ માબાપને હેત કરવાનો કુદરતી હક્ક છે. જે કુદરતે માબાપ અને બાળકનો સંબંધ જોડ્યો છે, જે સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમાકર્ષણથી બાળકનું આગમન છે, તે કુદરતી આકર્ષણનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ.

પણ બાળકને હુમેશાં બચી લેવરાવવી કે લેવી ગમતી નથી. બાળકને કોઈ કોઈ વાર બચી લઈએ છીએ ત્યારે તે અત્યંત ત્રાસ પામે છે. એમ જ કોઈ વાર આપણે તેની પાસે બચી લેવરાવીએ છીએ તો તે ના પાડે છે, ને પરાણે બચી લેતાં તે હિજરાય છે. માટે પરસ્પરના પ્રેમાર્ક્ષણને લીધે જ્યારે બચી લેવા પરસ્પર ઢોડે ત્યારે જ તેને ખરો અવકાશ છે; ત્યારે જ માખાપને અને બાળકને આનંદઅનુભવ થાય છે. અને છતાં આપણે બાળકને પોતાને ઉમળકો આવે ત્યારે આપણને બચી લઈ લેવાનો હક્ક આપીએ. કેમકે નકાર કરવાથી તેને કેટલું નુકસાન થશે તે આપણે સમજીએ છીએ. પણ બાળક અણસમજુ છે માટે તેની લાગણી દુખાય તેવું હોય ત્યારે આપણે તીવ્ર વેગ પણ અટકાવીએ, અને સંયમ વડે આપણી ઉત્કટતા ઊંચે ચડાવીએ.

આ બધું બચીની બાબતમાં વિચારવા જેવું લાગે છે. મથાળે આપેલા નાના એવા પ્રસંગને લીધે આટલું વિચારવાનું સૂઝ્યું.

એટલામાં તો બાળકોએ હાથમાં ઘોઈ લીધાં હતાં, અને નાની રસુ પોતાનો ગાલ ઘસીને લૂતી હતી, કેમકે તેને કાકીની બચી માની બચી જેવી મીઠી નહોતી લાગી; તેને તો બચીની હૂંફ લાગવાને બદલે થૂક લાગ્યું હતું !

*

ઘરની નાનીશી દુનિયામાં નાનાં બાળકો સામે નવો માણસ 'મહેમાન' છે. આ મહેમાન બાળકોનું ધ્યાન તુરત જ ખેંચે છે, બાળકોની કુતૂહલવૃત્તિ જગાડે છે અને બાળકોને તે અભ્યાસ રૂપ થઈ પડે છે. પરિણામે મહેમાન બાળકને જાગૃત કરી જાય છે, સારીમાઠી બાબતોની છાપો પાડી જાય છે, બાળકોના કુમળાં જીવનમાં તાત્કાલિક અને કેટલીએક વાર કાયમી નુકસાનનાં ખીજો રોપી જાય છે.

બાળકો તેને પોતાનાં માબાપનો જાણીતો, મિત્ર રૂપ, સગો કે સનેહી સમજીને તેની પાસે જાય છે, તેની સાથે વાતો કરે છે, તેને પોતાની વાતો કહે છે, ઘરની વાતો કહે છે, બા અને બાપાની વાતો પણ કહે છે; ઉપરાંત તેઓ મહેમાનો પાસેથી વાતો સાંભળે છે.

તેઓ જાણતાં નથી કે મહેમાનો જે વર્તન રાખે છે તે ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ; મહેમાન જે વાતો કહે છે તે સારી ગણાય કે નહારી; મહેમાન જે રીતે તેમની સાથે વર્તે છે તે સારું સારું ગણાય કે નહારું; કારણકે બાળકો મહેમાનોને અત્યંત વિશ્વાસથી પોતાના ગણે છે. ઉપરાંત 'મહેમાન' એક નવી જ વ્યક્તિ હોવાથી તેનું બધું નવું જ લાગે છે, અને તે નવીનતાને કારણે બાળકો તે જોવા-જાણવા લલચાય છે. અજાણ બાળકોને ખ્યાલ નથી હોતો કે બધી નવીનતા સારી નથી હોતી; ઘણી વાર તે તે ભયંકર હોય છે.

મહેમાનો બાળકોને પરાણે પરાણે પાસે બોલાવે છે; તેમને હાથ પકડે છે, તેમને ગલીપચી કરે છે, તેમને

ખોળામાં બેસાડે છે, તેમને કુદાવે છે, નચાવે છે. આ બધું તેમના અધિકારની બહાર જ છે એ વાત જુદી છે; પણ ભલાં બાળકો એમ માને છે કે જ્યારે બા કે બાપાના આ મહેમાનો છે, મહેમાનો મોટા માણસ છે, બા અને બાપા તેમને માન આપે છે, ત્યારે તો તેઓ સારા જ હશે. તેઓ જે કરતા હશે તે સારું જ કરતા હશે. તેઓ જે કરે તે ન ગમે તો કોઈને કહેવાય નહિ કે બોલાય નહિ.

બાળકોને ઘણા મહેમાનો ત્રાસરૂપ લાગે છે, તેમને કઠંગા અને જંગલી જેવા લાગે છે. સંસ્કારી બાળકો તેમનાથી દૂર જ રહે છે. છતાં મહેમાનો તેમને પાસે લે છે, રમાડે છે, ત્યારે તેઓ મૂંગાં રહે છે કે કોઈ વાર રડી પડે છે. આવે વખતે માબાપો ઊલટાં બાળકોને કહે છે : “જે, એમ ન થાય. વાત કરો, બેટા ! એ તો આપણે ફલાણા છે. એમ ન થાય. વાત કરો, બેટા ! એ તો આપણે ફલાણા છે. એમ કાંઈ થાય ? એમ ન રડાય.”

પણ માબાપોને બાળકો મહેમાનોની દુર્ગંધ સમજાવી શકતાં હોત તો માબાપોની આંખ તુરત ઊઘડત, અને તેમનાથી બાળકોને તેઓ બચાવી લેત.

બાળકોને મહેમાનોની વાસ તીવ્રપણે આવે છે. તેઓ સારાનરસા મહેમાનોને ઝોળખી કાઢે છે અને તે પ્રમાણે પરિચય લેવા રાજકરાજ હોય છે. છતાં જ્યારે એકવાર તેઓ મહેમાનોની બહીનાં ભોગ થઈ પડે છે, ત્યારે તેઓ પણ મહેમાનપ્રિય થઈ જાય છે, અને મહેમાનોને પસંદ કરે છે. પછી તો ઘણા મહેમાનો પાસેથી બાળકો ન સમજે તેમ ચારિત્ર્યની હીનતાની દૂર દૂરની ભયંકરતાનો અસ્પષ્ટ એવો

પરિચય મેળવે છે, અને પોતે ન સમજે તેમ તેનો એક પ્રકારનો આનંદ મેળવે છે.

બધા મહેમાનોનો ઉપરલખ્યો લાલ નથી મળતો; પણ કેટલા-એક હલકા મહેમાનો આવે લાલ આપવા શક્તિવાન હોય છે.

મહેમાનોના વર્ગો પાડીએ તો મિત્રો, સગાંઓ, ફાલતુ આવતાજતા આડતિયાઓ, લલામણુથી આવેલા વટેમાર્ગુઓ, વગેરે વર્ગો પડે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે “ ખુદા આપણને આપણા મિત્રોથી બચાવે.” એ કહેવત વધારે સારી રીતે આપણે એમ સમજવી જોઈએ કે “ ખુદા આપણાં બાળકોને આપણા મિત્રોથી બચાવે ” આપણા મિત્રો એટલે વધારે નજીકના વધારે હક્ક ધરાવનારાઓ, વધારે માનનીય માણસો. તેઓ ખીડી પીતાં પીતાં બાળકોને રમાડે તો બાળકોએ તેમના ધુમાડા સહન કરવા ! તેઓ ગંધાતા મોઢે બાળકોને બચી લે તો બાળકોએ તે કબૂલ રાખવી ! તેઓ બાળકોના વાંસા થાબડે તો બાળકોએ તે માન્ય રાખવું ! તેઓ તેમને એ પગ વચ્ચે કે હાથ વચ્ચે દાબીને ભીંસે તો બાળકોએ તે ગમાડવું ! માબાપોએ પોતાના મિત્રોને આ કુટેવમાંથી છોડાવવા જ જોઈએ.

સગાંસંબંધીઓ તથા મહેમાનોની લાગણીનો ખુદુ લાલ બાળકોને આપવાની જરૂર નથી. તેઓ બાળકો ઉપર જે કૌટુંબિક હક્ક ધરાવે છે તેનો પટ્ટો હવે પૂરો થયો છે એમ માબાપે વિચારી લેવું. સગાંસંબંધીઓ બાળકો માટે આદર્શ રૂપ છે એવું બાળકો કદી ન સમજે તે જોવું. આપણે આવા મહેમાનોની ટેવો, વિચારો વગેરે વિષે ઘરમાં છૂટથી બાળકો સમક્ષ વાતો કરીએ જ. “ તારી બા આવી છે; તારી માશી તો આવી છે; ફલાણીએ ફલાણાંને એમ કહ્યું હતું; તું નાનો

હતો કે તું ધાવણી હતી ત્યારે આમ બન્યું હતું ને તેમ બન્યું હતું; તારો બાપ કે બા પરણ્યાં ત્યારે અમે આમ ક્યું હતું ને તેમ ક્યું હતું. ” વગેરે વાતો હવેથી સર્ગાસંબંધીઓ બાળકોને કરતાં અટકે તે માટે ખૂબ કાળજી લેવી. સર્ગાસંબંધીઓ આપણાં માન, મમતા ને આપણી મહેમાનગતીનાં અધિકારી છે; પણ તેઓનો બાળકો સાથે વાતો કરવાનો ચાલુ થયેલો ઉચ્ચ અતિથિસત્કારની યાદીમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ.

આપણે ત્યાં આવતા-જતા આડતિયાઓ વગેરે માણસો અગર વટેમાર્ગીઓ સાથે આપણાં બાળકોને પરિચય હોવો જ ન જોઈએ. આપણાં બાળકોને એમ જ કહી રાખવું ઘટે, કે આપણે તેમની સાથે કામ ન પડાય; આપણે તેમની પાસે જવાની અને ખેસવાની જરૂર ન હોય. બાળકોને એવી રીતે રાખવાં અને મહેમાનોને એવી રીતે ગોઠવવા કે તેમની વચ્ચે પરિચય થવાનો અવકાશ ન રહે. ધીમે ધીમે બાળકોમાં મહેમાન મહેમાન વચ્ચેનો તફાવત સમજવાની સૂક્ષ્મ ભેદવાળી સંસ્કારિતા કેળવવી. બાળકો સાથે વારંવાર વાતો કરવાથી અને તેમનું વર્તન દોરવાથી બાળકોમાં આ સમજણ પેદા થશે, બાળકો અભિમાની ન થાય, સૂગવાળાં ન થાય, અતિથિ પ્રત્યે ઘૃણાવાળાં ન થાય, તેવી રીતે તેમને ખ્યાલ આવવા દેવો કે આપણાથી અમુક માણસો સાથે એકદમ હળાય-મળાય નહિ. અમુક માણસો સાથે ખેસાય-ઉઠાય નહિ. બાળકોના પોતાના દરજ્જાથી એ નીચું જ ગણાય એમ તેમના મનમાં ઉતારવું જોઈએ. આ ઉતારવાની રીત દરેક વિચારી અને સંસ્કારી માતાપિતા પોતાની મેળે જ શોધી શકે છે. અને તે તેમણે શોધી કાઢવી.

આડતિયાએ અને વટેમાર્ગુ જેવા મહેમાનો આપણા તરફ સ્નેહ કે ઉપકારની લાગણી બતાવવા બાળકોને રમાડે છે, તેમને ભેટ આપે છે; ફરવા લઈ જવા કહે છે. આ બાબતમાં આપણું વલણ બહુ સ્પષ્ટ અને કડક જ રહેવું જોઈએ. આપણે જ મહેમાનોને સ્પષ્ટ ના કહી દેવી જોઈએ. બાળકોના વલણને તેવે વખતે માન આપવાની જરૂર નથી, કેમકે તે વલણ મહેમાનોએ ઊભું કરેલું અને કૃત્રિમ છે. બાળકોને જોઈએ તે આપણે લઈ દઈએ, અગર તેમને ગમે ત્યાં ફરવા લઈ જઈએ; પણ મહેમાનોને તેમ કરવા ન દઈએ. બાળક ઘણી વાર આને લીધે લોભી અને લાલચુ બને છે. માબાપો પાસેથી ન મળતું બીજેથી મેળવવા યત્ન કરે છે, અને એમ હલકું બને છે.

આપણાં બાળકો અતડાં દેખાય તેની ચિંતા નહિ; આપણે જરા ગુમાની દેખાઈએ તેની પણ ચિંતા નહિ પણ બાળકોને ગમે તેવા મહેમાનો સાથે હળવામળવા કે રમવારબળવા છૂટાં તો ન જ મૂકીએ. હા, આપણે બાળકોને મહેમાનોની નાની એવી સેવામાં પ્રસંગોપાત્ત ગોઠવી શકીએ. જેમકે તેમને મહેમાનોને પીરસવા સખીએ, મહેમાનોને માટે તેમની પાસે પાણી કે પાનસોપારી મગાવીએ, મહેમાનોને તેડવા જતાં કોઈ વાર તેમને સાથે લઈ જઈએ, અને એ રીતે અતિથિલાવના, અતિથિની કિંમત આપણે જરૂર તેમની પાસે મૂકીએ. પણ મહેમાનોના ભોગ તો બાળકોને ન જ થવા દઈએ.

આપણે સૌ એકબીજાને ઘેર મહેમાનો તરીકે જઈએ છીએ. આપણે સૌ એકબીજાનાં બાળકો તરફના આપણા

હકો અને મર્યાદાઓ સમજી લઈએ તો આપણે બાળકોને બચાવી લઈ શકીએ તેમ છીએ. મિત્રોનાં બાળકો પ્રત્યે કે સર્ગાનાં બાળકો પ્રત્યે આપણને મમતા હોય અને હોવી જોઈએ; તે પોષવી પણ જોઈએ. મિત્રોનાં બાળકો ધીમે ધીમે આપણાં બાળકોનાં મિત્રો થાય, એ મિત્રપરંપરા અથવા સગપણપરંપરા ઊતરે તે રૂઠું છે, અને તે માટે જ આપણાં બાળકોની મૈત્રી બહુ સંભાળથી, બહુ આદરથી, બહુ યોગ્યતા-પૂર્વક સાધીએ. આપણાથી મિત્રોનાં બાળકો દૂર રહે તો તેથી આપણે ખોટું ન લગાડીએ. મિત્રનાં બાળકો કે ખાનદાન કુટુંબનાં આપણા શેઠનાં બાળકો આપણી સાથે રમે, હળેમળે તો આપણને ગમે છે; આપણે તેમાં થોડીએક મોટાઈ પણ માનીએ છીએ. પણ તે બધું બાળકોના હિત ખાતર છોડી દઈએ. આજે બાળકો ખાતર સૌએ જેમ ઘણું છોડવાનું છે, બાળકો ખાતર પોતાની યોગ્યતા વધારવાની છે, તેમ જ આ બાબતમાં પણ અવશ્ય કરીએ.

આપણે માબાપો પણ મિત્રોનો સાચો અને સદુપયોગ કરીએ. મિત્રોની આવડતનો, બુદ્ધિનો, કલાપ્રિયતાનો ને સંસ્કારિતાનો લાભ આપણાં બાળકોને જરૂર અપાવીએ. એટલા માટે યોગ્યતાવાળા મિત્રોને ઘરમાં વધારે નજીકનું સ્થાન આપી તેમની વાર્તા, નાટકો, વાતચીત, ખેલો, ગમ્મતો વગેરે સાંભળવા-જોવાનું બાળકો માટે જરૂર ગોઠવીએ. બાળકો માણસોનાં કેટલેક અંશે ભૂખ્યાં છે; તેઓ બહિર જગતનો મહેમાનો દ્વારા અભ્યાસ કરી શકે છે. પણ તે ભૂખ સારા અને સોજા ખોરાકથી ટળે તેવું આપણે કાળજીપૂર્વક ગોઠવવું. છતાં સારામાં સારા મહેમાનો વચ્ચે આપણાં બાળકોને કેવળ મૂકી દેવાં અને કેવળ ભરોંસે ચલવી લેવું એ બહુ ઠીક નથી. સારી વસ્તુની શોધ માટેની ચીવટ

અને અવિશ્વાસ એ બેમાં તફાવત છે. આપણા મહેમાનો આપણા માથા પર છે; પણ આપણી ચીવટ તેથી કમી કરવાની જરૂર નથી

✽

[૩૬]

ચંદ્રકાંત પિતા હતો

ચંદ્રકાંત વિચારવંત પિતા હતો. દાકતર હતો એટલે તે ઘણો જ પ્રવૃત્તિમાં રહેતો; તેને પાણી પીવા જેટલી ચે કુરસદનન રહેતી; સવારથી સાંજ સુધી તે દરદીઓની વચ્ચે જ જીવતો પણ સાંજ પડતી એટલે ચંદ્રકાંત ઘેર જ આવતો. સાંજનો એક કલાક તે દાકતર મટી જઈ પિતા બની જતો. દાકતરના ધંધા પેઠે તેણે ડહાપણથી પિતાનો જાણે કે ધંધા બનાવ્યો હતો, દાકતર તરીકે જેમ તે આપેલો સમય ચૂકતો નહિ, તેમ તે બાળકો સાથે બેસવાનો કે ફરવાનો સાંજનો સમય ચૂકતો જ નહિ. દરદીને તે બહુ કાળજીથી સાચવતો અને પોતાનું કામ ફતેહમંદ કરવા તે અભ્યાસ અને અનુભવ વધારતો. તેમજ તે બાળકોના પિતા તરીકે સફળ થવા તે કામનો અભ્યાસ અને અનુભવ વધારતો. બેદરકારીથી જેમ દરદી ગુમાવી દેવાશે અને ધંધાને ધક્કો લાગશે એમ તે માનતો, તેમ જ તે બાળકોની પ્રત્યે બેદરકારીથી પ્રેમ ગુમાવી બેસાશે અને પિતૃવના દરબજાને કલંક લાગશે એમ માનતો દર સાંજે તે કાં તો છોકરાંઓ સાથે ફરવા જતો. બાગમાં જતો તો બાળકોને ઝાડોનાં તથા ફૂલોનાં નામો ને જાતો કહેતો એકાદ બેન્ડસ્ટેન્ડ પાસે બેસતો

ત્યારે છોકરાંને ત્યાં ખીલા કરી રાખતો નહિ; ઘરની ગાડીમાં છોકરાંઓને બેસારી જ રાખવામાં તે શોલા માનતો નહિ; પોતે મિત્રો સાથે ફાડાકા મારવામાં બેસી સાથે આવેલાં બાળકોને કોઈને ભળાવી દઈ તેમને બાગ બેવા મોકલતો નહિ. તે વખતે તે ઉત્તમ પિતા થવા ભારે કાળજી રાખતો હતો ખીજી સાંજે એકાદ તળાવે બાળકોને લઈ જતો. ત્યાં તેમને પાણીમાં દોડાવી પાણી ઉછાળી ઉછળાવી બાળકોને મજા આપતો; પાણીનાં વહનો અવલોકાવતો; પાણી ઉપર પવનથી થતી લહરીઓ દેખાડતો; સ્થિર પાણી હોય તો તેમાં પડતાં ઝાડ-ટેકરાનાં પ્રતિબિંબો તરફ ધ્યાન ખેંચતો, અને સંધ્યાટાણે આથમતા સૂર્યનું બિંબ ટેકરી પાછળ જતાં જતાં કે દૂર ક્ષિતિજમાં અદૃશ્ય થતાં થતાં તળાવના ઉપર કેવી રંગબેરંગી છાયાઓ નાખે છે તે બાળકોને બતાવી હર્ષ પામતો; સાંજ, સૂર્યાસ્ત, સંધ્યાના બદલાતા રંગોના તળાવના પાણીમાં પડતા પડછાયા, કુદરતની શોલા અને સમૃદ્ધિ વગેરે વચ્ચે બાળકોને ઊભાં રાખી કુદરતની ભવ્ય ગંભીર છાપ તેમના અંતર ઉપર પડવા દેતો. વધી ત્રીજી સાંજે બાળકોને જનસમૂહનાં દર્શન કરાવતો; રેલવે એન્જિન પાસે તેમને ઊભાં રાખી એન્જિન અને તેના સંચા દેખાડતો; એન્જિન કેમ ચાલે છે તે સમજાવતો. તે ભૂલી જતો કે પોતે દાક્તર છે. છતાં દાક્તર શરીરના ભાગો બતાવે તેમ તે સંચા બતાવતો. તે એન્જિનિયર ન હતો પણ પિતા હતો. પિતાનું જીવન સફળ કરવા તેણે પિતાના ધંધાને લગતું પરચૂરણ કામ બાણી લીધું હતું. છોકરાંઓને પિતા પ્રત્યે ખૂબ આદર રહેતો. તેમના જીવનને નિત્ય નવી નવી વસ્તુથી ભરી દેનાર પિતા જ બાળકોને પિતા લાગે છે. ઘણાં બાળકોને પિતા ક્ષેત્રદાર લાગે છે, ઘણાંને તે વકીલ

લાગે છે, ઘણાંને તે દાકતર લાગે છે. ઘણાંને દુકાનદાર વાણિયો લાગે છે, ઘણાંને તે મહેતાજી લાગે છે; પણ ભાગ્યે જ થોડાં બાળકોને પિતા, એ પિતા લાગે છે. ચંદ્રકાંત પોતાનાં બાળકોને જુદે જુદે સમયે જુદો જુદો લાગતો હતો. કોઈ વાર બાગવાન લાગતો હતો, કોઈ વાર સુતાર-લુહાર લાગતો હતો, કોઈ વાર કવિ કે ચિત્રકાર લાગતો હતો; બધું લાગતો હતો છતાં એકંદરે તે પિતા લાગતો હતો. બાળકોના મન પર એવી છાપ પડતી હતી કે અમારા બાપા, બાપા છે-પિતા છે.

ચંદ્રકાંત દાકતરનાં બાળકો ભાગ્યશાળી હતાં કેમકે તેમને પિતા સાંપડ્યો હતો. પોતે પણ ભાગ્યશાળી ગણાય કેમકે પોતે પિતા થઈ શક્યો હતો !

[૩૭]

અમીદષ્ટિ

કવિ કલાપીએ એક કાવ્યમાં પેલી જૂની વાત વર્ણવી છે. રાજા હતો તે ફરવા નીકળ્યો. રસ્તે વાઢ આવ્યો; તરસ લાગી ને અંદર ગયો. ખેડૂતે મીઠો અમૃત જેવો શેરડીના રસનો પ્યાલો ભરીને રાજાને ધર્યો. બાપુ એક પ્યાલો ગટ-ગટાવી ગયા. બાપુને ટાઢક વળી; કાળજી ઠરીને હિમ થયું. બાપુએ કહ્યું : “એક બીજો કટોરો ભરો.” ખેડૂત વાઢમાં ગયો, ને શેરડી કાપી કાપીને પ્યાલો ભરવા લાગ્યો. પણ શેરડીમાંથી રસ જ ન નીકળે ! ઘણી મહેનત કરે ત્યારે માંડ

માંડ એ પાંચ ટીપાં પડે. ખાપુને ઉતાવળ થઈ ને ખાપુ ખેડૂત હતો ત્યાં આવ્યા. ખાપુને જોઈ ખેડૂતનું મોં વીલું પડી ગયું. શેરડી કાપે પણ પ્યાલો ભરાય નહિ !

“ ખાપુ ! આ નથી સમજાતું, આમ કેમ થાય છે તે. ”

ખાપુએ જ કહ્યું : “ એનું કારણ તો હું જ છું. તેં મને શેરડીનો રસ પાયો ત્યારે મને થયું : ‘ અહો ! આ ખેડૂતને ત્યાં આવું અમૃત છે તો એ કેટલો દ્રવ્યવાન હશે ? કેટલો સુખી હશે ? બસ, આની પાસેથી તો કર બમણો-ચોગણો લેવો જોઈએ. ’ આ વિચાર થયો એટલે મારી નીતિ બગડી. મારી રાજની જે અમીદષ્ટિ જોઈએ તેમાં ઝેર ભળ્યું; ને એજ આ રસ નથી નીકળતો એનું કારણ છે ! ”

આ અમીદષ્ટિ એ ભારે મહત્વની વસ્તુ છે.

ખેતરનો પાક ખાતરપાનથી તો થાય છે, પણ ખેતરને શેઠે કે માળે જોડેલો ખેડૂત પોતાના લીલા હરિયાળા ખેતરને જોઈને મલકાયા કરે છે, અંતરમાં રાજી રાજી થાય છે, ને હોંશે હોંશે પક્ષીઓ ઉડાડે છે ને પાણી પાય છે, ત્યારે તે ખાતરપાનનું ‘ યે ખાતરપાન-પોતાનું અમીલયું ’ અંતઃકરણ રહે છે. અને તેનાથી તો આખો પાક પોષાય છે.

જેણે પોતાનાં ઉછેરેલાં ફૂલઝાડો ને ફૂલવેલીઓની સામે જોઈને ઊભેલા માળીને જોયો હશે તે કહિંશે કે માળી માળો એકલા પાણી ને ખાતરથી બાગ નહિ કરતો હોય; એની મીઠી નજર એનાં ફૂલોને હસાવતી હશે, એનો કોમળ સ્પર્શ વેલોની પાંદડીએ પાંદડીએ રસ મૂકતો હશે. માળી ફૂલ જોઈને હરખી ઊઠે છે. કોઈ ફૂલને તોડે તો એનો જીવ કળીએ કળીએ કપાય ! પોતે ફૂલને તોડે તોપણ કેટલી

સાયવણથી; વેલને આડ ઉપર ચડાવશે તોપણ રખે ને કંઈ થઈ જાય એવી કાળજીથી. આનું નામ માળીની અમીદષ્ટિ. આ અમીદષ્ટિમાં ફૂલો ખીલે છે ને વેલ પાંગરે છે.

હ્રદ્ય દોહતી વખત ગોવાળને ગાયને ગળે હાથ ફેરવતો આપણે જોયો છે. ગાય ચરીને આવી છે, ખાણ ખાય છે, તેથી તે હ્રદ્ય આપે છે; પણ જ્યાં ગોવાળ ‘ખાપો, ખાપો!’ કરીને હાથ ફેરવે છે ને શીંગડીએ ચળ કરે છે, ત્યાં ગાય કેટલો ચે વધારે પારસો મૂકે છે! ઘણા લોકોને તો ખાસ ગોવાળો પાસે જ ગાય દોવરાવવી પડે છે. કહેવાય છે કે ગાય એને હળેલી છે. એનો અર્થ એ કે ગોવાળમાં એવી અમીદષ્ટિ રહેલી છે કે ગાય તેને લીધે અમૃત જેવા હ્રદ્યને આંચળમાંથી ઊભરાવા દે છે.

અને મા જ્યારે બાળકને ધવરાવવા બેસે છે ત્યારે એને જોણું જોઈ હશે, તે જ કહેશે કે બાળક હ્રદ્યથી મોટું થતું હશે કે અમીદષ્ટિથી. મા મનમાં પોતાને પણ ખબર ન પડે તેમ વિચારે છે : “આ મારો પ્રાણ, આ મારું ચેતન, આ મારું સર્વસ્વ! અને હું પ્રાણને પ્રાણ આપું છું. ચેતનથી ચેતન આપું છું. મારો પ્રાણ આ હ્રદ્ય વાટે એનામાં ભરું છું. આ હ્રદ્ય હ્રદ્ય નથી પણ અમૃત છે!” આ કાવ્ય નથી; માના હૃદયમાં જે અકથ્ય લાવો છે તે આ જ છે. મા હ્રદ્ય નથી પાતી પણ પ્રેમામૃત પાય છે, ને એનાથી મનુષ્યબાળક જીવંત રહી મોટું થાય છે.

આ બધી અમીદષ્ટિઓ છે. પ્રજા રાજાની અમીદષ્ટિમાં, બાગ માળીની અમીદષ્ટિમાં, ખેતર ખેડૂતની અમીદષ્ટિમાં ને બાળક માની અમીદષ્ટિમાં ઊછરે છે ને મોટું થાય છે.

આ અમીદદિષ્ટિ એટલે વધવાનો, ખીલવાનો ને વિકસવાનો એક અનિવાર્ય નિયમ. આ નિયમ જ્યાં ન પ્રવર્તે ત્યાં ખિલવણી બંધ પડે, સંકોચ થઈ જાય, શુષ્કતા ને મંદતા આવે, સડવું શરૂ થાય.

આ નિયમ આપણે આપણાં બાળકો અને આપણી બાબતમાં વિચારીએ.

બાળકો આપણાં ઘરોના રોપાઓ અગર ફૂલઝાડો છે; તેઓ આપણે તૈયાર કરેલા વાતાવરણમાં ને ખાતરપાનમાં મોટાં થઈ રહ્યાં છે; તેઓ આપણી દૃષ્ટિ તળે જીવી રહ્યાં છે. આપણી દૃષ્ટિ જેવી કડવીમીઠી હશે તેવાં બાળકો થશે. માળી પોતાના જ બાગનાં ફૂલઝાડોના કચારાઓમાં ધબધબ પગ દઈને ચાલે, ગમે તેમ મરજી પ્રમાણે ચાલે, ફૂલ જોઈને હરખાય નહિ પણ ઠીક છે—થયાં છે એમ સમજે, તો એનો બાગ પાંગરે નહિ. આપણે બાળકોની વચ્ચે કેવળ તેમની હાજતો પરત્વે બેદરકાર રહીએ, તેમને જડસા જેમ ગમેતેમ હડદોલાવીએ કે ધક્કેલીએ, તેમની ફૂણી ફૂણી લાગણીઓનો વિચાર જ ન કરીએ, તેમને અભિમુખ ન રહેતાં આપણાં જ પડયાં હોઈએ તો બાળકો ચીમળાશે. તેમને આપણી અમીદદિષ્ટિનું પોષણ નહિ મળે.

બાળકો ખૂબ નામુક છે, નાનાં છે, છતાં તેઓ સૂક્ષ્મ સંસ્કારક્ષમ અને લાગણીગ્રાહી છે. તેઓ આપણી રાજીખુશી-ખેદામરજી તુરત જાણખે છે. તેઓ આપણને કડક જોઈને બિડાય છે, ને આપણને પ્રસન્ન જોઈને બિઘડે છે.

જેના ઘરમાં માતા અને પિતા અધિકારના બળથી બધાં સાથે કામ લે છે અને બાળકો પણ તેના લોગ થઈ પડે છે, ત્યાં બાળકો અમીદદિષ્ટિ વિહોણાં છે.

જેના ઘરમાં બાળકો એટલે નાનાં છોકરાં, કશા ય માન-પાન આપવાની લાયકાત વિનાનાં, પડતાં આખડતાં મોટાં થવાવાળાં ગણાય તે ઘરનાં બાળકો પણ અમીદષ્ટિ વિહોણાં હોય છે.

જે ઘરમાં બાળકની સામે જોઈ તેમનાં નાનાં કામો, તેમની નાની વાતો ને તેમના ભાવોને પ્રત્યુત્તર મળતો નથી પણ ઊલટું તેમનાં કામો તરફ ઉપેક્ષા અગર અણુગમો હોય છે, ત્યાં અમીદષ્ટિ નથી પણ વિષદષ્ટિ છે.

જેના ઘરમાં બાળકોને આયાના સ્વાર્થો અને ઘણી વાર ગંદા વાતાવરણમાં રહેવું પડે છે, ત્યાં અમીદષ્ટિના ખાતરથી ઊલટું જ ખાતર મળે છે.

જેના ઘરમાં માબાપોમાંથી સ્વાર્થવૃત્તિ, દ્રેષવૃત્તિ, વૈર-વૃત્તિ, લોભવૃત્તિ, વગેરે હલકી વૃત્તિઓનું પ્રત્યક્ષ અપ્રત્યક્ષ વાતાવરણ બાળકોને મળે છે ત્યાં બાળક અમૃતમાં નહિ પણ હળાહળમાં ઊછરે છે.

જે બાળકો માબાપના કલેશકંકાસમાં, સગાંસંબંધીઓની કુથલીઓમાં ને નાતજાતની ખટપટના પ્રપંચોમાં હોય છે, ત્યાં પણ અમૃતપાન તો નથી જ; માત્ર ઝેરનું પાન છે.

બાળકો ઘરમાં ઊછરતા છોકો છે. તેમના ઉપર જેમ હવા-સૂર્ય-પ્રકાશની સારીમાઠી અસર થાય છે, તેમ જ માબાપો અને અન્ય જનોની સારીમાઠી અસર થાય છે. તે અમૃત જેવી પણ થાય છે, ને ઝેર જેવી પણ થાય છે.

આ પણ જ્યારે ચિંતા કરીએ કે બાળક શરીરથી, મનથી કે નીતિરીતિએ કેમ વિકસતું નથી, કેમ તે ઊલટું મંદ અને નિસ્તેજ થતું જાય છે, કેમ તે ભૂલકણું ને પ્રમાદી થતું

જાય છે, ત્યારે આપણે તપાસવું જોઈએ કે આનું કારણ આપણું ટોકવું તો નથી? આનું કારણ આપણે એની પ્રવૃત્તિ-એ જોઈને રાજી નથી થયાં એ તો નથી? આનું કારણ આપણી સહાનુભૂતિનો અભાવ તો નથી? અમીદષ્ટિના અભાવનાં આ બધાં લક્ષણો છે.

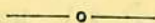
અમૃતની દષ્ટિ અને વિષની દષ્ટિ જાડી અને ઝીણી બંને છે. બાળકને પ્રસન્નતાથી ખેલાવીએ ને જવાબ આપીએ એ જાડી દષ્ટિ; બાળક કાંઈ કરે અને તે પ્રેમથી નિહાળીને મનમાં ખુશી થઈએ—લલે બાળકને તેની ખબર પણ ન પડે, તે ઝીણી દષ્ટિ. બાળક આપણી પાસે ઈનામ નથી માગતું પણ કદર માગે છે; બાળક આપણી પાસે ઈનામ નથી માગતું પણ આપણે રાજી થયાં છીએ તેટલું તો માગે જ છે. બાળક આપણને કહેતું નથી કે બધું અમારું જોયા કરો ને પાસે બેસી રહો; તે એટલું જ માગે છે કે આપણે તેની સામે નથી જોતા એમ નથી, પણ તેની સન્મુખ જ છીએ; ને જ્યારે તે આવશે ત્યારે હેતથી વધાવીશું ને શાંતિથી સરલ ને સ્નેહ-ભર્યો ઉત્તર આપીશું; મુશ્કેલી હશે તો દૂર કરીશું અગર દૂર કરવામાં મદદ કરીશું.

વિષની જાડી દષ્ટિ એટલે કે આપણે બાળકના પ્રયત્નને હંડધૂત કરીએ, મૂરખ ગણી હસી કાઢીએ વગેરે. વળી, લલે આપણે બાળકને કશું કડવું વેણ કહીએ નહિ, પણ જો આપણી આંખ તેને નિસ્તેજ જણાય, આપણો ચેહરો તેને આદર ન આપતો હોય, આપણી વાણી તેને ઠંડી ને સૂકી લાગતી હોય, આપણું વર્તન તેને સમજાતું ન હોય, આપણી રીતભાત ખડબચડી તેમ જ અવગણનાભરી હોય, તો બાળકને તે બધું દુઃખરૂપ થાય છે. એ બધું આપણે ત્યારે જ કરીએ

છીએ અગર થાય છે કે જ્યારે આપણી દષ્ટિ બદલાય છે, જ્યારે આપણી દષ્ટિ અમૃતની મટી વિષની થાય છે.

બાળકો દષ્ટિનો ભેદ તુરત સમજે છે. પાડોશીની બાઈએ બાળક પર કેવી દષ્ટિ ફેંકી અગર નાના કાકાએ જીવી ફેંદના દીકરા પર કેવી નજર દેખાડી તે બાળક પકડી શકે છે, ને માબાપને કહી પણ શકે છે. આ આપણે સામાન્ય અનુભવ છે. આપણે બાળકોને અમીદષ્ટિથી ઉછેરીએ અને આપણી પાસેથી, આપણાં ઘરોમાંથી ને આસપાસમાંથી આપણાં બાળકોનું જીવન મીઠું કરવા કડવી દષ્ટિ હાંકી કાઢી સઘળે અમીદષ્ટિ પાથરીએ.

આપણું અને બાળકોનું—ઉભયનું એમાં જ કલ્યાણ છે.

સર્વોચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થા

नानाबाध लक्ष्मी ये विशिष्ट प्रकाशनो
भारतीय संस्कृतियो शिरोमणी ग्रंथ

श्रीमद् बौद्ध भागवत

भाग : १-२ वेणक : नानाबाध लक्ष्मी

किंमत रु. ४५-००

बौद्ध भारत-बौद्ध रामायण-सेट

स्व. नानाबाधये-ध. स. १९३० थी १९४४ वर्ये
महाभारतना पात्रो-तथा रामायणना पात्रो लजेला-
भाह ग्राम दक्षिणामूर्ति संस्था आंणलाभां स्थपाया
पथी रामायण-महाभारत जेवा महाग्रंथोने बौद्ध सुगम
करवाना हेतुधी तणपद्दी भाषामां 'बौद्ध भारत' ने नामे
(महाभारतना पात्रो-१२) तथा 'बौद्ध रामायण' ने
नामे (रामायणना पात्रो-६) प्रगट करेल - तेनी नवी
छेव्ही आवृत्ति.

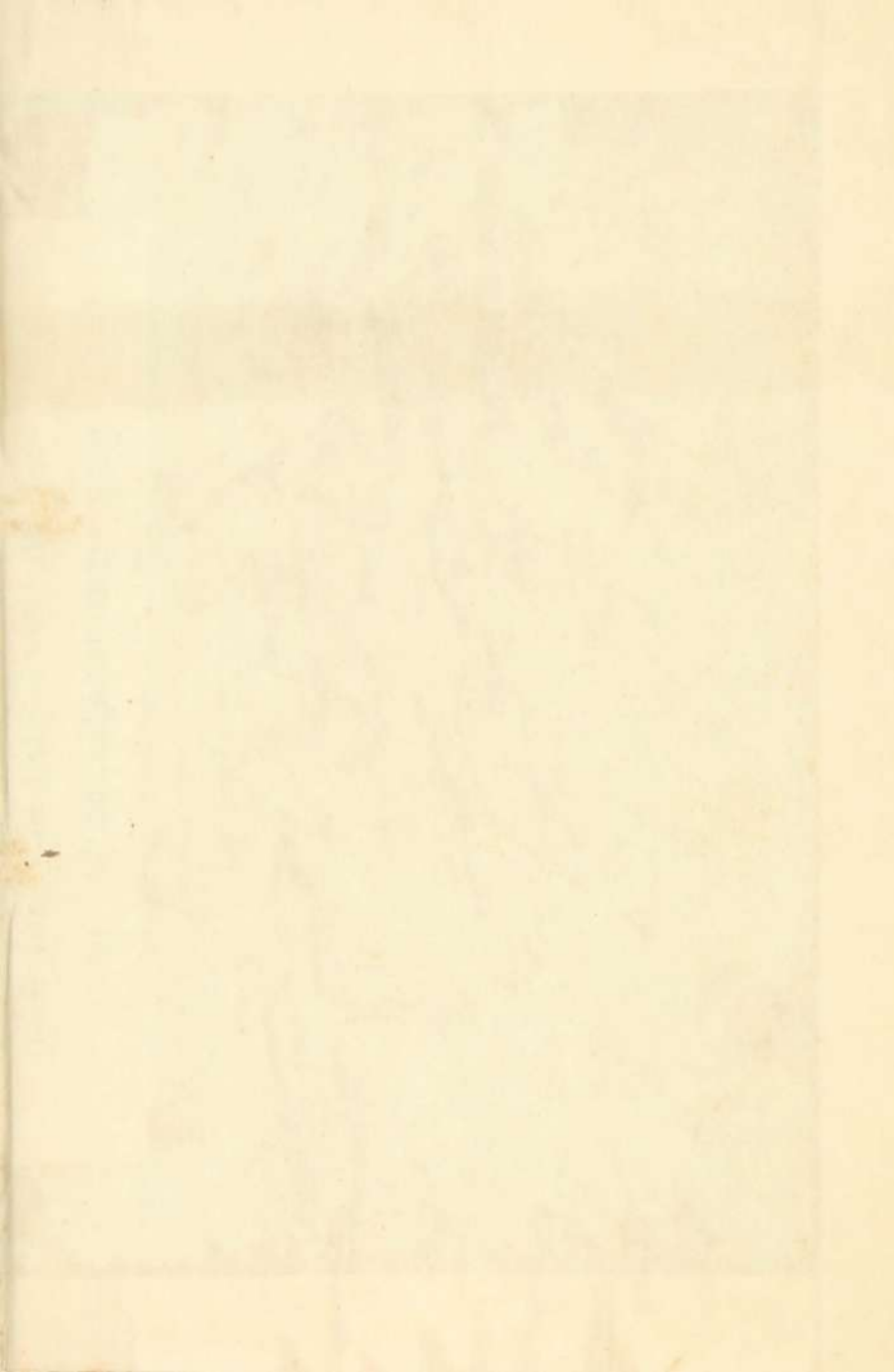
बौद्ध रामायण (१ थी ६) रु. २०/-

बौद्ध भारत (१ थी १२) रु. २५/-

प्राप्तस्थान

संस्कार साहित्य मंदिर

पो. पो. नं. ३४ : भावनगर (सौराष्ट्र)

દરેક બાલમંદિરમાં....અને હવે તો પ્રત્યેક ઘરમાં
જેની પ્રાથમિક આવશ્યકતા લેખવામાં આવે છે તે

બાળગીતો ભાગ ૧-૨-૩નો સેટ

સંપાદક : સોમાભાઈ ભાવસાર

આ બાળગીતોના સંપાદક શ્રી સોમાભાઈ
ભાવસાર પોતે પણ બાળગીતોના સફળ રચયિતા
તરીકે જાણીતા છે. ગુજરાતના અનેક કવિઓના
રચેલાં બાળગીતોમાંથી આ ત્રણે નાનકડા સંગ્રહમાં
સોમાભાઈએ કમબદ્ધ રીતે ૧૮૬ ગીતો પસંદ કરીને
આપ્યાં છે. બાળકવાળા કોઈપણ ઘરમાં કે બાળ-
મંદિરોમાં આ બધાં ગીતો બાળકોને આનંદ ને
ખિલખિલાટ આપશે. ગીતોની જેમ જ થોડા સમયમાં
બાળવાર્તા આપવામાં આવશે.

આ પુસ્તકો મેળવવાં તથા અન્ય માહિતી માટે લખો :

✽

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર

પોસ્ટ બોક્સ ૩૪ : ભાવનગર ૩૬૪ ૦૦૧

રાધેશ્યામ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, લોખંડબજાર, ભાવનગર.